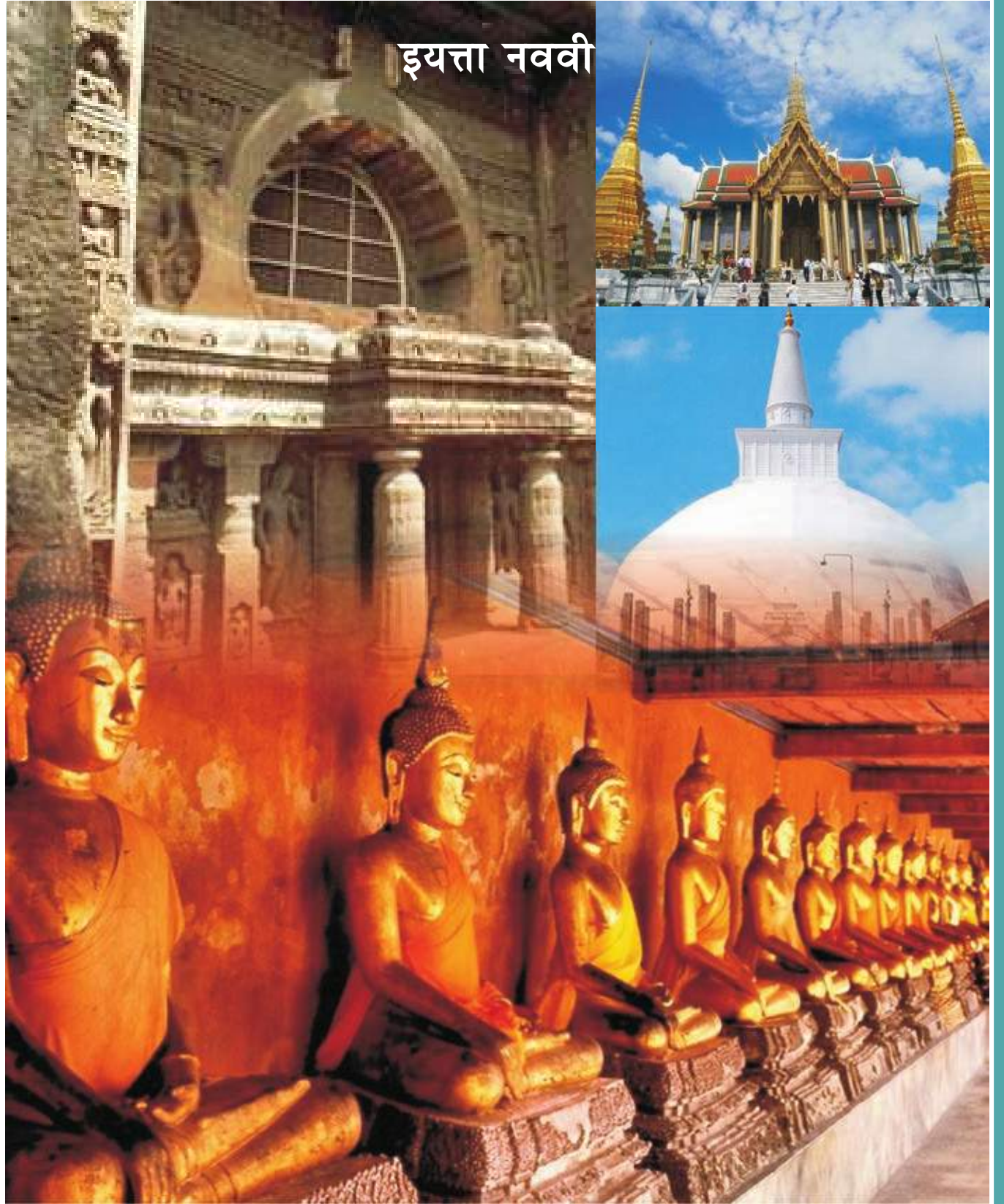

पालि – कुसुमावली

(पालि – संपूर्ण आणि संयुक्त अभ्यासक्रमासाठी)

इयत्ता नववी

पालि - कुसुमावली

(पालि - संपूर्ण आणि संयुक्त अभ्यासक्रमासाठी)

इयत्ता नववी

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ,
पुणे - ४११००४

प्रथमावृत्ति : २०१२
पुनर्मुद्रण : २०१९

: © महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे-४११००४
सर्व हक्क राखून ठेवले आहेत.

या पुस्तकाच्या कोणत्याही भागाचे मा. सचिव, महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे-४११००४ यांच्या लेखी परवानगीशिवाय मुद्रण किंवा पुनर्मुद्रण करण्यास मनाई आहे. तसेच सी.डी., दृक्-श्राव्य फिती, छायांकित प्रती किंवा तशा प्रकारच्या माहिती साठवून ठेवणाऱ्या कोणत्याही विजेवर चालणाऱ्या अथवा यांत्रिक संदेश-वहन पद्धतीचा वापर करता येणार नाही.

प्रस्तुत पुस्तक महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळाच्या धोरणानुसार संस्कृत-पालि-अर्धमागधी विषय अभ्यास-मंडळाच्या मार्गदर्शनाखाली संपादक मंडळाने तयार केले आहे.

अभ्यासमंडळ सदस्य

: प्रा. डॉ. नंदा पुरी (निमंत्रक)
प्रा. माधव मेश्राम (समन्वयक)
प्रा. रामकृष्ण तागडे (विषय तज्ञ)
प्रा. अशोक पैठणे (सदस्य)
प्रा. अरुणा पाटील (सदस्या)
प्रा. डॉ. ज्योत्स्ना खरे (सदस्या)

संपादक मंडळ सदस्य

: प्रा. डॉ. मनिष आनंद
प्रा. डॉ. योजना भगत
श्री. चंद्रमणी बागडे
श्री. पंजाब प्रधान
प्रा. विनोद भेले

कार्यालयीन समन्वयक

: श्री. गोवर्धन सोनवणे

प्रकाशक

: श्री. शहाजी हरिभाऊ ठेकणे
सचिव, महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे-४११००४.

छपाई व वितरण

: महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे-४११००४.

अक्षरजुळणी

: मॅक-स्क्रिप्ट, आसावरी-१०, औंध, पुणे-४११००७.

निर्मिती

: श्री. विवेक गोसावी, नियंत्रक
श्री. सच्चिदानंद आफळे, मुख्य निर्मिती अधिकारी
श्री. राजेंद्र चिंदरकर, निर्मिती अधिकारी
श्री. राजेंद्र पांडलोसकर, सहायक निर्मिती अधिकारी

मुखपृष्ठ व सजावट

: श्री घनशाम देशमुख

कागद

: ७० जी.एस.एम. क्रीमवोव

मुद्रक

: M/s.Akruti Arts,Mumbai

मुद्रणादेश क्रमांक

: N/PB/2019-20/(0.01)

“भारतस्स संविधान”

उद्देशिका

मयं, भारतस्स लोक, भारतस्स एको बाहुभूमिकं
सङ्गणिकावादी धम्मनिरपेक्ख लोकसाही गणरज्ज रचयतिस्स
च तस्स सब्बे नागरिकानं;
बाहुजञ्ज, वित्तिय, च राजनेत्तिक जाय;
वितक्क अभिवेत्ति, विस्सास, सद्धा
च उपासना एस्स विमुत्ति;
दज्जस च सन्धीस्स समानत्त;
एकंस पापेतु कत्वानं ददातिस्स च
तं सब्बेस्मिं पुगलस्स पतिट्ठा
च रट्टस्स समगी च सामगीयं
एस्स आन दातु बन्धूता
पवड्डितुं कितस्स सङ्कप्पपुब्बकं सम्मासङ्कप्प कत्वानं;
अम्हाकं संविधान सभास्मिं
अज्ज दिवाङ्क सव्वीसति कत्तिक, एकूनवीसति एकूनपञ्चासति दिने
इत्थं अयं संविधान अधिकत च अधिनियत
कत्वान सयं पत समप्पयाम.

राष्ट्रगीत

जनगणमन-अधिनायक जय हे
भारत-भाग्यविधाता ।

पंजाब सिन्धु गुजरात मराठा
द्राविड़ उत्कल बंग

विंध्य हिमाचल यमुना गंगा
उच्छल जलधि तरंग

तव शुभ नामे जागे, तव शुभ आशिस मागे
गाहे तव जय गाथा।

जनगण मंगलदायक जय हे
भारत भाग्यविधाता ।

जय हे, जय हे, जय हे, जय जय जय जय हे ॥

पटिञ्जा

भारतो मम देसो ।
सब्बे च भारतीया मम बान्धवा ।
अत्थि देसविसये मे पेमं ।
मम देसस्स या समिद्धता,
या च विविधताय मण्डिता परम्परानं तस्साहं मानि ।
अहं एतं दायज्जं उपसम्पादेतुं दळ्हपरक्कमो भविस्सामि ।
अहं मातापितुन्नं च आचरियानं च पाचरियानं च
वयो-अनुप्पत्तानं सक्करिस्सामि ।
अहं सब्बे जने सोरताय पटिपज्जिस्सामि ।
अहं देसविसये देसबान्धवाविसये च दळ्हभत्तिं
पटिजानामि ।
यं तेसं कल्याणं तं एव होतु मे कल्याणं,
या तेसं समिद्धि सा मे समिद्धि
यं तेसं सुखं तं मे सुखं ।

प्रस्तावना

महाराष्ट्र शासनाने स्वीकारलेल्या 'अभ्यासक्रम आराखडा-२०१०' व 'एन.सी.एफ. २००५' यांच्या मार्गदर्शक सूचनेनुसार इयत्ता-९वी द्वितीय भाषागटात एक वैकल्पिक भाषा म्हणून 'संपूर्ण व संयुक्त पालि' हा विषय घेऊन पालि भाषेचा अभ्यास करता येतो.

ह्या पाठ्यपुस्तकातील भाग-१ संपूर्णसाठी असून भाग-२ संयुक्तसाठी आहे.

विद्यार्थ्याला पालिभाषेची तोंडओळख इयत्ता-आठवीपासून झालेली असते. परंतु इयत्ता नववीतील विद्यार्थ्यांची बौद्धिक क्षमता लक्षात घेऊन गद्य व पद्य तसेच 'थूलवाचन' या पाठांची क्रमवार रचना केलेली आहे. काही पाठ मूळ 'पालि-तिपिटक' साहित्यातून घेतले आहेत, तर काही पाठांची रचना नव्याने केलेली आहे. 'मूल्यधिष्ठित शिक्षण' या धोरणाच्या अनुषंगाने व्यवहार-चातुर्य, कौटुंबिक, सामाजिक मूल्यांची ओळख, व्यक्तिगत नीतिमूल्ये या सर्वांचे भान यावे या दिशेने गद्य-पद्य पाठांची निवड करण्यात आलेली असून त्यातील रोचकता व सुलभता यांवर भर देण्यात आला आहे.

तथागत बुद्धाच्या उपदेशाने प्रेरित होऊन अनेक 'थेर व थेरी' यांनी दुःखमुक्त झाल्यावर स्वकथन केले आहे. त्यापैकी काही गद्य-पद्य पाठ प्रेरणा देणारे आहेत. सर्वोच्च न्यायालयाच्या निर्देशानुसार पर्यावरणाविषयी पाठांचा अंतर्भाव पुस्तकात केला आहे. या पाठ्यपुस्तकाच्या अध्ययनातून विद्यार्थ्यांचे व्यक्तिमत्त्व सुसंस्कृत, संयमशील, विचारशील, सामाजिक जाणिवा निर्माण करणारे ठरावे असा हेतू आहे. पाठ्यपुस्तकाच्या वैशिष्ट्यपूर्ण अंतरंगाचा विचार करतांना विद्यार्थ्यांना पालिभाषेसंबंधी अभिरुची व आत्मीयता वाढीस लागेल. प्रत्येक पाठात अनुरूप शब्दार्थ, तळटीपा, स्वाध्याय आणि प्रत्येक गद्य-पद्य पाठास प्रस्तावना दिल्यामुळे विद्यार्थ्यांना पाठाचा मथितार्थ समजेल अशी आशा आहे. तसेच पाठ्यपुस्तकात व्याकरणाची परिशिष्टे आवश्यक तेवढीच समाविष्ट केली आहेत.

प्रस्तुत पाठ्यपुस्तक तयार करण्याच्या कामी पालि विषय अभ्यास मंडळाचे आमंत्रक व इतर सदस्य, तसेच राज्य मंडळाने नियुक्त केलेल्या संपादक मंडळाचे सदस्य या सर्वांनी परिश्रम घेऊन पाठ्यपुस्तक तयार केले आहे.

पालिभाषेचे शिक्षक व तज्ज्ञशिक्षक यांच्याकडून या पुस्तकाचे समीक्षण करून घेण्यात आले. समीक्षकांच्या सूचना व अभिप्राय यांचा विचार करून या पुस्तकाला अंतिम स्वरूप दिले आहे. विद्यार्थी, पालक, शिक्षक व भारतीय समाज या पुस्तकाचे स्वागत करतील अशी आशा आहे.

(श्री. सर्जेराव जाधव)

अध्यक्ष

पुणे :

दिनांक : १८/०५/२०१२

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक
शिक्षण मंडळ, पुणे - ४११००४

पाठानुवकमो

अ.क्र.	पाठाचे नाव	पान क्र.	अ.क्र.	पाठाचे नाव	पान क्र.
भाग -१ (पालि संपूर्ण)			भाग -२ (पालि संयुक्त)		
गज्जो			गज्जो		
१.	तिरतन गुणानि	१	१.	तिरतन गुणानि	६०
२.	पठम धम्मसंझीति निदानं	३	२.	अज्जमज्जं सल्लपनं	६२
३.	तथागत पच्छिमवाचा	५	३.	तथागतो सम्मासम्बुद्धो	६४
४.	अज्जमज्जं सल्लपनं	७	४.	सुजला सुफला भूमि	६६
५.	कोसिय जातकं	९	५.	वानरिन्दो च कुम्भिलो च	६८
६.	नालन्दा विस्सविज्जालय	११	६.	एकद्गदस्सिनो विवदन्ति	७०
७.	पब्बतङ्ग पञ्हो	१३	७.	नामेन सिद्धि नत्थि	७२
८.	सागल वण्णना	१५	८.	चत्तारो वलाहकूपमा पुगला	७४
९.	पियदस्सि असोको धम्मरज्जो	१७	९.	पुण्णो भिक्खू	७६
१०.	सल्लविद्धो पुरिसो	१९	पज्जो		
११.	सुरापान जातकं	२१	१.	मधूर वाचा	७८
१२.	बोधिरुक्खो अहं ताता	२३	२.	सोपाको थेरो	८०
पज्जो			३.	महापजापति गोतमी	८२
१.	उट्टान सुत्तं	२५	४.	कसिभारद्वाज सुत्तं	८४
२.	चन्दा थेरी	२७	परिशिष्ट		
३.	हिरि सुत्तं	२९	१.	टीपा	८६
४.	राहुल सुत्तं	३१	२.	व्याकरण	८६
५.	सुखवग्गो	३३	३.	तोंडी परीक्षा	९४
६.	एवं रम्मो हि अस्समो	३५	४.	प्रश्नपत्रिकेचा आराखडा	९५-९६
७.	अज्जासिकोण्डज्ज थेरो	३८			
थुलवाचन					
१.	इस्सत सुत्तं	४०			
२.	वसल सुत्तं	४२			
परिशिष्ट					
१.	टीपा व निबंधाचे विषय	४४			
२.	व्याकरण	४४			
३.	पालिभाषेचे महत्त्व	५५			
४.	तोंडीपरीक्षा	५७			
५.	प्रश्नपत्रिका आराखडा	५८-५९			

तिरतन गुणानि ।

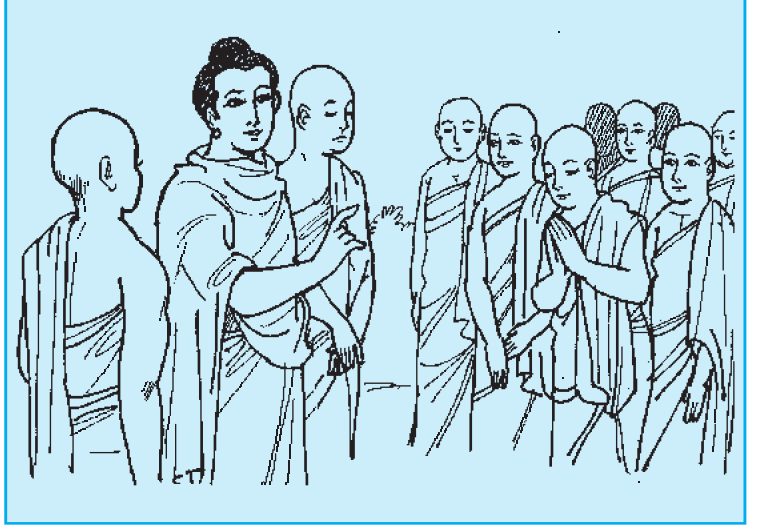
सम्बोधिप्राप्तीनंतर तथागतानी 'चरथ भिक्खवे चारिकं, बहुजन हिताय बहुजन सुखाय' असा भिक्खू-सङ्घाला फार मोठा संदेश देत सतत ४५ वर्षे विचरण केले. पालि तिपिटकातील 'विनयपिटक' या ग्रंथामध्ये याचा उल्लेख प्राप्त होतो.

तथागतानी तत्कालीन भारतीय समाजालाच नव्हे तर संपूर्ण जगाला आपल्या बौद्धिक, शैक्षणिक, धार्मिक, सामाजिक तसेच सांस्कृतिक नीतिमूल्यांद्वारे 'नत्थि अतीता च, नत्थि अनागतो च' अशी फार मोठी देणगी दिलेली आहे. बुद्धकालीन श्रमण-ब्राह्मण-परिव्राजकांमध्ये विविध विषयांवर परस्परांमध्ये चर्चा होत असताना त्यांचे जेव्हा एकमत होत नव्हते, त्यांच्यामध्ये काही शंका उपस्थित होत असत अशावेळी आपल्या शंका-निरसनासाठी ते तथागताकडे येत होते. तत्पूर्वी ते बुद्ध, धम्म आणि सङ्घ या तीन रत्नांच्या कल्याणकीर्तिची प्रशंसा करीत असत, त्याचेच वर्णन या पाठामध्ये आलेले आहे.

इतिपि सो भगवा अरहं, सम्मासम्बुद्धो, विज्जा-
चरणसम्पन्नो, सुगतो, लोकविद्, अनुत्तरो, पुरिसदम्म-
सारथि, सत्था देवमनुस्सानं बुद्धो भगवा' ति ।

स्वाक्खातो भगवता धम्मो सन्दिट्ठिको अकालिको
एहिपस्सिको ओपनेय्यिको पच्चत्तं वेदितब्बो
विज्जूही' ति ।

सुप्पटिपन्नो भगवतो सावकसङ्घो, उजुप्पटिपन्नो
भगवतो सावकसङ्घो, जायप्पटिपन्नो भगवतो सावकसङ्घो,
सामीचिप्पटिपन्नो भगवतो सावकसङ्घो, यदिदं चत्तारि पुरिसयुगानि, अट्ठ पुरिसपुग्गला, एस भगवतो सावकसङ्घो, आहुनेय्यो,
पाहुनेय्यो, दक्खिणेय्यो, अञ्जलिकरणियो अनुत्तरं पुज्जक्खेत्तं लोकस्सा' ति ।

(Dr. Babasaheb Ambedkar - Writing and Speeches, Vol. 16 - आवश्यक बदल करुन)

***** सद्वत्थ (शब्दार्थ) *****

भगवा (पुं.) - तृष्णामुक्त, भगवन्त

सम्मासम्बुद्धो (पुं.) - (सम्मा+सम्बुद्ध) संपूर्ण ज्ञानी

सुगतो (वि.) - चांगल्या गतीला प्राप्त झालेला

लोकविद् (वि.) - (लोक + विद्) बुद्धासंदर्भात संबोधिलेले

गुणवाचक विशेषण, विश्वाचे स्वरूप जाणणारा

सत्था (पुं. प.वि.) - शास्ता, तथागत

बुद्धो (वि.) - (बुद्ध) ज्ञानी, बुद्धिमान

अरहं (पुं.) - अर्हत, जीवनमुक्त

विज्जाचरणसम्पन्नो (नपुं.) - (विज्ज+आचरण) विद्या आणि
आचरणाने युक्त

अनुत्तर (नपुं.) - सर्वोत्तम

पुरिसदम्मसारथी (अकुशल मार्गागामी) - पुरुषांचे दमन करणारा
सारथी

स्वाक्खात (वि.) - (सु-आख्यात) चांगल्याप्रकारे व्याख्या केलेला

धम्मो (पुं.) - धम्म, सिद्धान्त, स्वभाव, सत्य, सदाचार
अकालिको - (अ+कालिक) - तात्काळ, वेळीच
एहिपस्सिक - (वि.) - जो धम्म सर्वाना सूचित करतो की,
या आणि परीक्षा करून पहा, या अनुभवा
वेदितब्बो (विद्) - जाणणे, जाणण्यायोग्य
सावकसङ्ख (पुं.) - शिष्यांचा समूह
उजु (वि.) - सरळ
सामीचि-पटिपन्न (वि.) - उचित मार्गावर आरूढ
चत्तारि - चार
युग (नपुं.) - जोडी
आहुनेय्यो (वि.) - भेट देण्यायोग्य
दक्खिणेय्यो (वि.) - दान देण्यायोग्य

अभ्यास

पठम धम्मसङ्कीर्ति निदानं ।

तथागत बुद्धाच्या महापरिनिर्वाणानंतर वितरागी आणि अवितरागी भिक्खूंची शारीरिक, मानसिक व सामाजिक अवस्था कशी होती याची माहिती या पाठामध्ये आलेली आहे.

वृद्ध सुभद्र जो अवितरागी आहे, अविनयशील आहे तो भिक्खूंना कसे स्वैराचारी जगण्यास प्रवृत्त करतो व सङ्गभेदी कृत्यांना कशी चालना देतो याचे दिग्दर्शनही या पाठामध्ये करण्यात आलेले आहे. पठमधम्मसङ्कीर्तीच्या आयोजनाची व धम्म आणि विनयाचे संगायन करण्याच्या पार्श्वभूमीची प्राथमिक कारणे या पाठामध्ये पाहायला मिळतात.

तेन खो पन समयेन सुभदो नाम वुड्डपब्बजितो तस्सं परिसायं निसिन्नो होति । अथ खो सुभदो वुड्डपब्बजितो ते भिक्खू एतदवोच - “अलं, आवुसो, मा सोचित्थ, मा परिदेवित्थ । सुमुत्ता मयं तेन महासमणेन उपदुता च होम - ‘इदं वो कप्पति, इदं वो न कप्पती’ ति । इदानि पन मयं यं इच्छिस्साम तं करिस्साम, यं न इच्छिस्साम न तं करिस्सामा” ति । अथ खो आयस्मा महाकस्सपो भिक्खू आमन्तेसि - “अलं, आवुसो, मा सोचित्थ, मा परिदेवित्थ । ननु एतं, आवुसो, भगवता पटिगच्चेव अक्खातं - ‘सब्बेहेव पियेहि मनापेहि नानाभावो विनाभावो अज्जथाभावो । तं कुतेत्थ आवुसो, लब्भा । यं तं जातं भूतं सङ्गतं पलोकधम्मं तं तथागतस्सा पि सरीरं मा पलुज्जी ति, नेतं ठानं विज्जती” ति ।

(दीधनिकाय - महापरिनिब्बाण सुत्त)

***** सद्दत्थ (शब्दार्थ) *****

सुभदो - सुभद्र - हा सुभद्र इथे वेगळा आहे जो अविनयशील, अवितरागी असून अर्हत नाही, मात्र तथागतांचा अंतिम शिष्य हा वेगळा आहे जो अर्हत होता.

सोचति (क्रिया.) - शोक करणे

सुमुत्त (कृदन्त) - सुविमुक्त, चांगल्याप्रकारे विमुक्त

कप्पति (क्रिया.) - योग्य असणे

करिस्साम - करणार, करेन, करेल

अलं (अव्यय) - पर्याप्त

आवुसो (अव्यय, सम्बोधन पद) - मित्र! आयुष्मान!

पिय (वि.) - प्रिय

नाना (अव्यय) - अनेक, विविध, भिन्न-भिन्न

विना (अव्यय) - रहित

कुतेत्थ (क्रि.वि.) - कुठे

जातं (नपुं.) - उत्पन्न, घटित

सङ्गत (कृदन्त) - संस्कृत, समुत्पन्न

पलुज्जी, पलुज्जति - खाली पडतो, तुटून जातो

विज्जति (क्रिया.) - विद्यमान असणे

परिदेव - विलाप करणे, रडणे

उपदुत (कृदन्त) - उपद्रुत, उपद्रवी, कष्ट देणारा, त्रास देणारा

इच्छति (क्रिया.) - कामना करणे, इच्छा करणे

अथ (अव्यय) - तेव्हा

ननु (अव्यय) - निश्चित, निश्चयाने

अक्खात (क्रि.वि.) - व्याख्या केल्या गेलेला

मनाप, मानसिक (वि.) - मनोनुकूल, आकर्षक

भाव (पुं.) - स्वभाव

अज्जथा (अव्यय) - अन्यथा, दुसऱ्या प्रकारे

लब्भा (अव्यय) - शक्य, संभव

भूत (कृदन्त) - उत्पन्न झाला

तथागत (यथावादी, तथाकारी, यथाकारी, तथावादी) - जसे

बोलतो तसे करतो, जसे करतो तसे बोलतो

ततियो पाठो ।

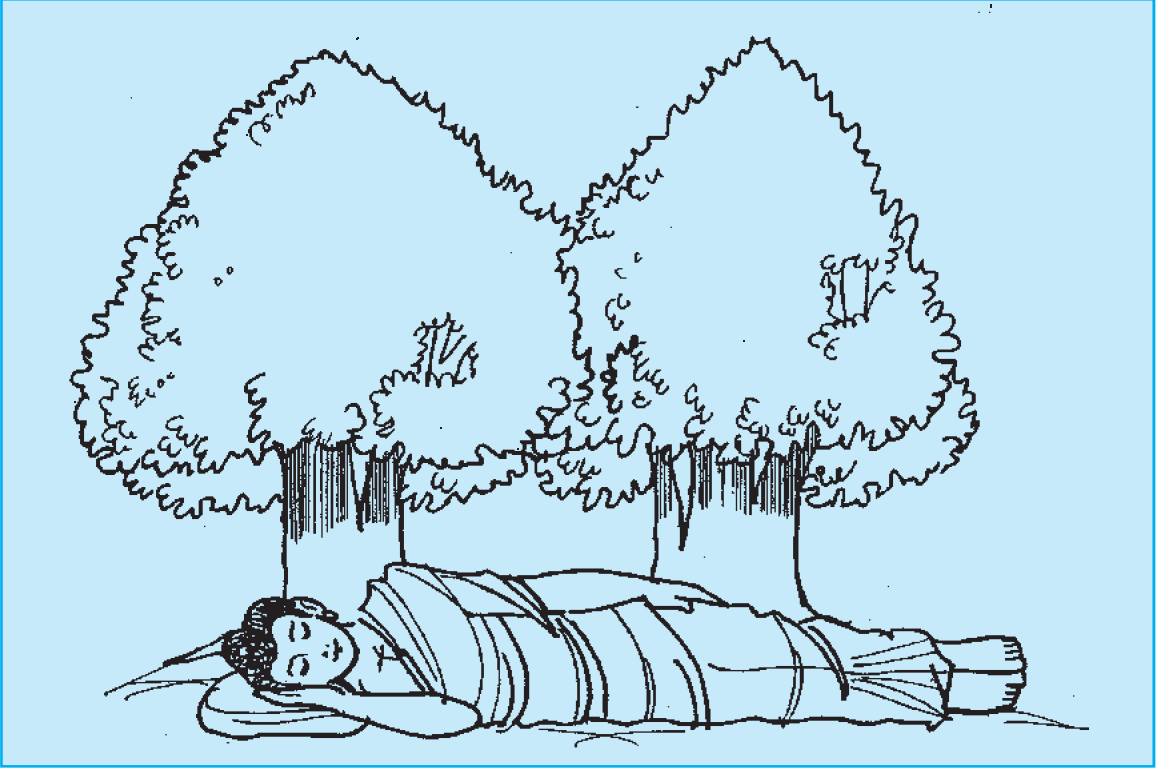

तथागत पच्छिमवाचा ।

पालि तिपिटकसाहित्यामध्ये 'दीघनिकाय' ग्रंथाचा समावेश होतो. 'दीघनिकाय' या ग्रंथामध्ये ३४ (चौतीस) सुत्त असून 'महापरिनिब्बाणसुत्त' त्यांपैकीच एक सुत्त आहे. 'तथागत पच्छिमवाचा' हा पाठ त्यामधून घेतलेला आहे.

या पाठामध्ये तथागत, भिक्खू आनंद यांना उद्देशून म्हणतात की, “आनन्द ! हे वचन होऊन गेलेल्या शास्त्राचे आहे, आता आपले कोणी शास्त्रा नाहीत असे समजू नका. माझ्यानंतर तुमचे शास्त्रा धम्म आणि विनय हेच असतील” अशाप्रकारे या पाठामध्ये माहिती आलेली असून बुद्धकालीन भिक्खू-सङ्घाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी समजून घेण्यास हा पाठ अत्यंत महत्त्वाचा आहे.

अथ खो भगवा आयस्मन्तं आनन्दं आमन्तेसि - “सिया यो पनानन्द, तुम्हाकं एवमस्स - ‘अतीतसत्थुकं पावचनं, नत्थि नो सत्था’ ति । न खो पनेतं, आनन्द, एवं दट्ठब्बं । यो वो आनन्द, मया धम्मो च विनयो च देसितो पञ्चत्तो, सो वो ममच्चयेन सत्था’ ति । यथा खो पनानन्द, एतरहि भिक्खु अज्जमज्जं आवुसो वादेन समुदाचरन्ति, न खो ममच्चयेन एवं समुदाचरितब्बं । थेरतरेन आनन्द, भिक्खुना नवकतरो भिक्खु नामेन वा गोत्तेन वा आवुसो वादेन वा समुदाचरितब्बो । नवकतरेन भिक्खुना थेरतरो भिक्खु ‘भन्ते’ ति वा ‘आयस्मा’ ति वा समुदाचरितब्बो । आकङ्खमानो, आनन्द, सङ्घो ममच्चयेन खुद्धानुखुद्धानि सिक्खापदानि समूहनतु । अथ खो भगवा भिक्खु आमन्तेसि - ‘हन्द दानि भिक्खवे, आमन्तयामि वो - ‘वयधम्मा सङ्घारा, अप्पमादेन सम्पादेथा’ ति । अयं तथागतस्स पच्छिमा वाचा ।

(महापरिनिब्बाणसुत्तं)

पन (अव्यय) - आणि, आता, परंतु
 पावचन (नपुं.) - प्रवचन, बुद्धोपदेश
 विनय (पुं.) - भिक्षू-जीवनाचे नियम-उपनियम
 पञ्जत (कृदन्त) - बनविलेले नियम, प्रज्ञप्त केलेली घोषणा,
 बुद्धिमानता
 समुदाचरण (नपुं.) - आचरण, अभ्यास, व्यवहार
 थेरतरेन - स्थविरांच्या व्यतिरिक्त, स्थविरांपेक्षा इतर
 नवकतर (वि.) - तरुणापेक्षाही तरुण
 आकङ्क्ष (क्रिया.) - इच्छा, आकांक्षा करणे
 सङ्घ (पुं.) - समूह, परिषद, भिक्षुपरिषद
 खुदानुखुदक (वि.) - लहान-मोठे
 समूहनति - (क्रिया.) - मुळापासून उपटून टाकणे
 सङ्कार (पुं.) - संस्कार

सत्थु (पुं.) - शास्ता
 दट्टब्बो (क्रिया.) - पाहिले पाहिजे
 देसित (कृदन्त) - उपदिष्ट, उपदेशिलेले
 ममच्चयेन - माझ्यानंतर
 अज्जमज्ज (वि.) - परस्पर
 थेर - स्थविर, ज्येष्ठ भिक्षू, जो कमीतकमी दहा वर्षांचा
 उपसम्पन्न भिक्षू असावा
 भन्ते (भदन्त) (सम्बोधनरूप) - शेवटच्या श्वासापर्यंत लोकांच्या,
 जगाच्या संसाराच्या कल्याणाची भावना जोपासणारा
 सिक्खापद (नपुं.) - शीलसंबंधित नियम, शिक्षापद
 अप्पमाद (वि.) - अप्रमाद, जागृकता
 सम्पादेति (क्रिया.) - पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करणे

अभ्यास

१. खालील प्रश्नांची मराठीमध्ये उत्तरे लिहा.

- (१) तथागताने भिक्षू आनंदला काय सांगितले ?
- (२) तथागताने भिक्षू आनंदला नवीन भिक्षूसंदर्भात काय सांगितले ?
- (३) तथागताची अंतिम वाणी कोणती ?

२. जोड्या जुळवा.

(अ)	(ब)
(१) वयधम्मा सङ्घारा	(१) पच्छिमा वाच ।
(२) अतीत सल्युकं पावचन	(२) सो वो ममच्चयेन सत्था
(३) अयं तथागतस्स	(३) नत्थि नो सत्था' ति ।
	(४) अप्पमादेन सम्पादेथा' ति ।

टिपणे

- निसर्ग व पर्यावरण सांगणे.
- निसर्गाचा अभ्यास करणे.

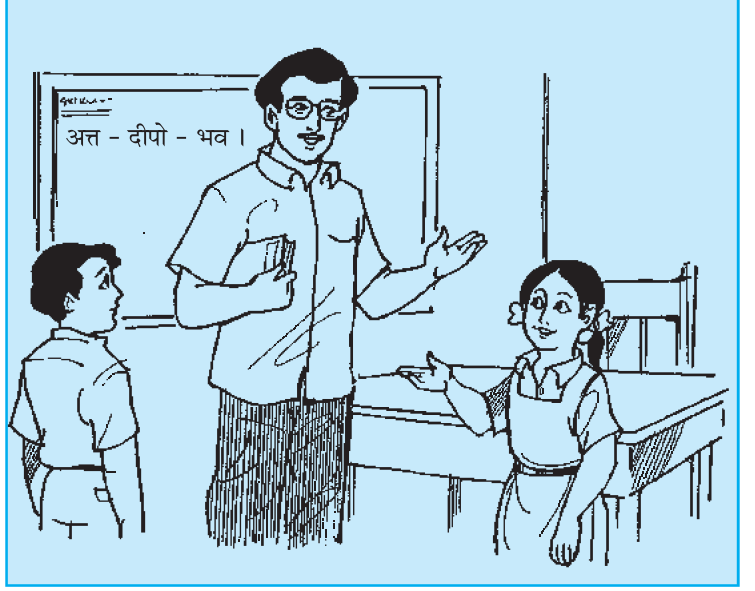

चतुर्थो पाठो ।

अञ्जमञ्जं सल्लपनं ।

प्रस्तुत पाठाचा हेतू विद्यार्थ्यांमध्ये पालिभाषेतून संवाद-कौशल्य विकसित व्हावे हा आहे.

- धम्मपालो - त्वं पालिभासा जानसि ?
रट्टपालो - अहं थोकं थोकं जानामि ?
धम्मपालो - त्वं पालिभासा सल्लापितुं सक्कोति ?
रट्टपालो - आम, थोकं थोकं सल्लपितुं सक्कोमि ।
धम्मपालो - त्वं नामं किं ?
रट्टपालो - मम नामं रट्टपालो ।
धम्मपालो - त्वं कुहिं वससि ?
रट्टपालो - अहं नागपूर नगरे दिक्खाभूमिस्स समिपे वसामि ।
धम्मपालो - तव भातुभगिनि किं करोन्ति ?
रट्टपालो - एको वाणिजो दुतियो कस्सको एका भगिनि उग्गण्हति ।
धम्मपालो - भगिनि, तव पाठसालाया नाम किं अत्थि ?
भगिनि - मम पाठसालाय नामं महामाया कज्जा माज्झमिकं विज्जालयो अत्थि ।
धम्मपालो - त्वं किं कम्मं कातुं इच्छति ?
भगिनि - अहं पालि भासाय अज्झायका भवितुं इच्छामि ।
धम्मपालो - साधु, साधु, साधु ।

सदृश्य (शब्दार्थ)

- त्वं - तु
अहं (प्र.पु. सर्वनाम) - मी
भवितुं ('भू' धातू - तुमन्त) - होण्याची शक्यता
कुहि - कुठे
समिप - जवळ

- अज्झायका - शिक्षिका
अत्थि - आहे
सक्कोति - शक्य
कातुं - ('कर' धातू, तुमन्त) करण्यासाठी

प्रस्तुत पाठ 'जातक' ग्रंथातून घेतला आहे. व्यक्तीला तिच्या कर्मांचे निश्चित असे फळ मिळते. ह्यासाठीच प्रत्येकाने आपले कार्य योग्य वेळी केले पाहिजे. कोणतेही काम अवेळी केले तर इच्छित फळ मिळत नाही. एवढेच नव्हे तर एखादे काम अवेळी केल्याने त्याचे चांगले फळ मिळण्याऐवजी दुष्परिणामच भोगावे लागतात, हे या पाठात सांगितले आहे.

अतीते वाराणसी राजा अकाले निक्खमित्वा उय्याने खन्धावारं निवेसेसि । तस्मिं काले उलूक - सकुणो वेळुगुम्बं पविसित्वा निलीयि । काकसेना आगन्त्वा “निक्खन्तमेव तं गण्हिस्सामा” ति परिवारेसि । सो सुरियत्थगमनं अनोलोकेत्वा व अकालस्सेव निक्खमित्वा पलायितुं आरभि । अथ नं काका परिवारेत्वा तुण्डेहि कोट्टेन्ता परिपातेसुं । राजा बोधिसत्त आमन्तेत्वा “किन्नु खो पण्डित इमे काका कोसियं परिपातेन्ती” ति” पुच्छि! बोधिसत्तो “अकाले महाराज अत्तनो वसनट्टाना निक्खमन्तुं एवरूपं दुक्खं पटिलभन्ति येव । तस्मा अकाले अत्तनो वसनट्टाना निक्खमिन्तुं न वट्टती” ति । इममत्थं पकासेन्तो इमं गाथद्वयमाह —

“काले निक्खमना साधु, नाकाले साधु निक्खमो ।
अकालेन हि निक्खम्म एककंपि बहू जनो ॥
न किञ्चि अत्थं जोतेति धंकसेना व कोसियं ।
धीरो च विधिविधानञ्जू, परेसं विवरन्तगू ।
सब्बामित्ते वसीकत्वा, कोसियो व सुखी सिया ॥”
राजा बोधिसत्तस्स वचनं सुत्वा निवत्ति ।

(११६ क्रमांक 'जातका'वरून)

***** सद्वृत्त (शब्दार्थ) *****

कोसिय (पुं.) - कौशिक, घुबड
निक्खमित्वा (पूर्वकालवाचक त्वान्त अव्यय) - बाहेर पडून
निवेसेसि (भू.का.तृ.पु.ए.व.) - राहिला
सकुण (पुं.) - पक्षी
पविसित्वा (पूर्वकालवाचक त्वान्त अव्यय) - प्रवेश करून
काकसेना (स्त्री.) - कावळ्यांचा समूह, सेना
परिवारेसि - वेढा दिला
अनोलोकेत्वा (अन+ओ+लोक पूर्वकालवाचक त्वान्त अव्यय)
न पाहता

अकाल (पुं.) - अ-वेळी
उलूक (पुं.) - घुबड
वेळुगुम्ब (पुं.) - बांबूचे वन
निलीयी - लपला
गण्हिस्साम - पकडणार, पकडू
सुरियत्थ (पुं.) - सूर्यास्त
पलायितुं (तुमन्त अव्यय) - पळण्यास
आरभि - सुरुवात केली
कोट्टेन्ता (व.का.धा.वि.) - टोचत टोचत

किद्दुष्पत्तितो (पुं.) - येशू ख्रिस्ताच्या उत्पत्तिच्या, जन्मापासून
अनुनो (वि.) - सतत
कारापिनो - उभारलेला
पवत्ति (स्त्री.) - घटना, प्रसंग
परियटनवुत्तन्त - प्रवास वर्णन
लिखित्वा (पूर्वकालवाचक त्वान्त अव्यय) - लिहून
सन्तिके (वि) - जवळ

पठमसतसंवच्छरतो (पुं.) - पहिल्या शतकापासून
नातिदूर (वि.) - जवळ
पत्वा (पूर्वकाळवाचक त्वान्त अव्यय) - पोचून
आलोकेत्वा (पूर्वकालवाचक त्वान्त अव्यय) - अवलोकन
करून
उगहेत्वा (पूर्वकालवाचक त्वान्त अव्यय) - शिकून

अभ्यास

१. खालील प्रश्नांची मराठीमध्ये उत्तरे लिहा.

- (१) नालंदा विद्यापीठाची सुरुवात केव्हा झाली ?
- (२) त्यातील पुस्तकालय किती विशाल होते ?
- (३) नालंदा विद्यापीठात कोणता चिनी प्रवासी केव्हा आला होता ?
- (४) 'नालंदा'सारखे आणखी कोणते बौद्ध विद्यापीठ होते ?

टिपणे

- प्राचीन भारतातील उच्च शिक्षणप्रणाली समजून द्यावी.
- विहार, महाविहार यांमधून आंतरराष्ट्रीय बौद्ध विद्यापीठे कशी निर्माण झाली ह्याची माहिती घेणे.

सत्तमो पाठो ।

पब्बतङ्ग पञ्हो ।

प्रस्तुत भाग 'अनुपिटक' पालि-वाङ्मयातील असून 'मिलिन्दपञ्हो' या ग्रंथातून घेतला आहे. यामध्ये भन्ते नागसेन यांनी मिलिन्दराजाला पर्वताच्या पाच गुणांविषयीचे कथन केलेले आहे. या पाठातून निसर्गविषयक विचार दिसून येतात.

“भन्ते नागसेन, पब्बतस्स पञ्च अङ्गानि गहेतब्बानी’ ति य वदेसि, कतमानि तानि पञ्च अङ्गानि गहेतब्बानी’ ति ? “यथा, महाराज, पब्बतो अचलो अकम्पितो असम्पवेधी, एवमेव खो, महाराज, योगिना योगावचरेन सम्मानने विमानने सक्कारे असक्कारे गरूकारे अगरूकारे यसे अयसे निन्दाय पसंसाय सुखे दुक्खे इट्ठानिट्ठेसु सब्बत्थ रूपसद्गन्धरसफोटुब्ब धम्मेसु रजनीयेसु न मुह्हितब्बं, न कम्पितब्बं न चलितब्बं, पब्बतेन विय अचलेन भवितब्बं । इदं, महाराज, पब्बतस्स पठमं अङ्गं गहेतब्बं ।

पुन च परं महाराज, पब्बतो थद्धो न केनचि संसट्ठो, एवमेव खो, महाराज, योगिना योगावचरेन थद्धेन असंसट्ठेन भवितब्बं । न केनचि संसग्गो करणीयो । इदं, महाराज, पब्बतस्स दुतियं अङ्गं गहेतब्बं ।

पुन च परं, महाराज, पब्बते बीजं न विरूहति, एवमेव खो, महाराज, योगिना योगावचरेन सकमानसे किलेसा न विरूह-पेतब्बा । इदं, महाराज, पब्बतस्स ततियं अङ्गं गहेतब्बं ।

पुन च परं, महाराज, पब्बतो अच्चुग्गतो ति । एवमेव खो महाराज, योगिना योगावचरेन जाणच्चुग्गतेन भवितब्बं । इदं, महाराज, पब्बतस्स चतुत्थं अङ्गं गहेतब्बं ।

पुन च परं, महाराज, पब्बतो अनुन्ततो-अनोनतो, एवमेव खो महाराज, योगिना योगावचरेन उन्नतावनति न करणीया । इदं महाराज, पब्बतस्स पञ्चमं अङ्गं गहेतब्बं ।

(मिलिन्दपञ्हो - ओपमवग्गो)

सद्वत्थ (शब्दार्थ)

मुञ्जति (क्रि.) - विसरतो

भद्ध (वि.) - कठोर, कठीण, कडक

अनुन्नतो - खाली झुकत नाही तो

चल (वि.) - अस्थिर, चंचल

अच्युगत (वि.) - अतिशय उंच

योगि - भिक्खू

अभ्यास

१. खालील प्रश्नांची मराठीमध्ये उत्तरे लिहा.

(१) पर्वतांचे पाच गुण कोणते ?

(२) पर्वताचे गुण निर्वाणापर्यंत कसे घेऊन जातात - स्पष्ट करा.

टिपणे

- निसर्ग व पर्यावरण सांगणे
- निसर्गाचा अभ्यास करणे

पालि-वाङ्मयातील एक अत्यंत लोकप्रिय ग्रंथ म्हणजे 'मिलिन्दपञ्चो' (मिलिंद प्रश्न) हा होय. या ग्रंथात बॅक्ट्रियन राजा ग्रीक देशाचा मिनेन्डर (सुमारे इ.स. पूर्व २रे शतक) व बौद्ध भिक्खू नागसेन यांचा प्रश्नोत्तरोत्तम संवाद आहे. इ.स. पूर्वच्या पहिल्या शतकात या ग्रंथाची रचना झाली असावी. मिलिन्द राजाच्या सागलनगर या राजधानीच्या वर्णनाने ग्रंथाला आरंभ होतो. सागल (सियालकोट) वर्तमान पाकिस्तानातील एक शहर. देशाच्या विभाजनापूर्वी ते भारतात होते. या वर्णनात अनेक मनोरंजक उल्लेख आलेले आहेत. त्यातील नगर-रचना, व्यापारी लोक, नगरवासी यांविषयीचे उल्लेख विशेष लक्षणीय आहेत.

अस्थि योनिकानं नानापुटभेदन सागलं नाम नगरं नदी पब्बत सोभितं रमणीय भूमिभाग नदीपब्बतेहि सोभितं, आरामेहि, उय्यानुपवनेहि, तळाकेहि, पोक्खरणीहि च सम्पन्नं । सुतवन्ते हि तं तथा निम्मितं यथा विविधेहि दळ्हेहि च — अट्टालकोट्टुकेहि गम्भीराय परिखाय पण्डरेन पाकारेन तं सुरक्खितं होति । तेन सब्बे पञ्चअत्थिका च पच्चामित्ता च निहता । तस्स वीथियो चतुक्कसिङ्घाटकेहि तं नगरं सुविभत्तं करोन्ति । सुप्पसारितेहि अनेकविधेहि वरभण्डेहि परिपूरितानि आपणानि, हिमगिरिसिखरसदिसा निसतसहस्सानि वरभवानि, वरगोपुरानि च तस्स नगरस्स मण्डनानि । गज - हय - रथ - पत्तिसमाकुलं तं नगरं बहुन्नं जनानं पियंमनापं च — अभिरूपेहि नर-नारी-गणेहि अनुचरितं, बहुविधेहि विआवन्तेहि निसेवितं, खत्तियब्राह्मणादीहि नेकविधेहि जनेहि तं सब्बेन सब्बदा आकिण्णं । विविधेहि समण-ब्राह्मणादीहि सभाजनेहि तं सङ्घटितं । कासिक-कोटुम्बरकादीहि वत्थेहि संपन्नानि तस्स वत्थापणानि । बहुविधेहि रुचिरेहि सुप्पससारितेहि पुप्फेहि च गन्धेहि सुगन्धीनि तस्स वीथिचतुक्कानि । रतनापणेषु विज्जमानेहि आसंसनीयेहि रतनेहि विज्जोतिता तस्स रथिया । सिङ्गारवणिजगणा तत्थ निच्च विचरन्ति । रजतसुवण्ण - परिपूरं कहापण - कंसपत्थर संपन्नं, पज्जोतामन - निधि - निकेतं, पटुत-धन-धअं, परिपुण्ण-कोसं, बहु-अन्नपान, खज्ज-भोज्ज - समिद्धं, सम्पन्नसस्सं, उत्तरकुरू - सकासं सागलनगरं आळकमन्दा विय देवपुरं ।

*** सद्धत्थ (शब्दार्थ) ***

योनिक (पुं.) - यवन IONIAN GREEK
सोभित (वि.) - शोभविलेले
पोक्खरणी (स्त्री.) - कमळाचे छोटे कृत्रिम तळे
सुतवन्त (वि.) - ज्ञान असलेला, विद्वान
अट्टाल (पुं.) - पहाऱ्यासाठी उभारलेला मनोरा
गम्भीर (वि.) - खोल
पण्डर (वि.) - पांढरा
पच्चअत्थिक (पुं.) - प्रतिस्पर्धी
निहत (वि.) - परतविलेला
चतुक्क - चौक
सु-विभत्त (वि.) - चांगल्या प्रकारे विभागलेले
वर-भण्ड (नपुं.) - विक्रीचा उत्तम माल

भूमि-भाग (पुं.) - प्रदेश
आराम (पुं.) - उद्यान
निम्मित (वि.) - निर्माण केलेले
दळ्ह (वि.) - भक्कम
कोट्टुक (नपुं.) - कोठार
परिखा (स्त्री.) - खंदक
पाकार (पुं.) - तटबंदी
पच्चामित्त (पुं.) - शत्रू
वीथि (स्त्री.) - रस्ता
सिङ्घाटक (पुं.) - चौक
सुप्पसारित (वि.) - चांगल्या प्रकारे मांडलेले
आपण (नपुं.) - दुकान

समिद्ध (वि.) - संपन्न

देवपुर (नपुं.) - देवांचे नगर

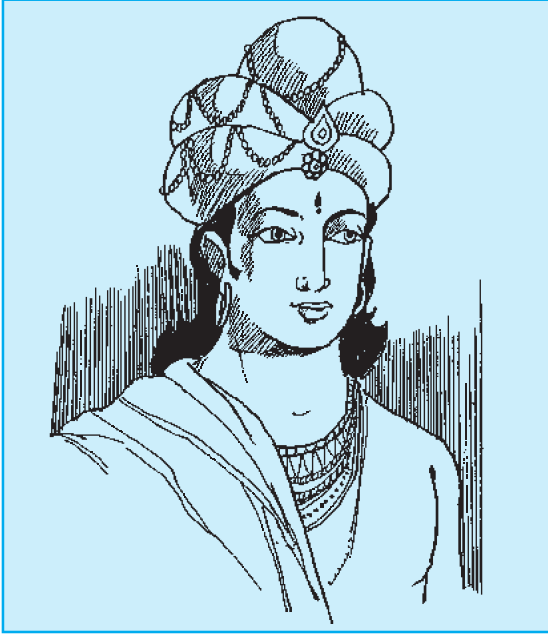
३३

पियदस्सि असोको धम्मरज्जो ।

धम्मराजा अशोकाचा जन्म इ.स. पूर्व ३०४ मध्ये झाला. वयाच्या ३५व्या वर्षी राज्याभिषेक झाल्यानंतर तीन वर्षांनी त्यांनी बौद्ध धम्माची दीक्षा घेतली. कलिंग विजयानंतर त्यांनी प्रथम बोधगया येथे धम्मयात्रा केली. त्यानंतर त्याने १४ शिलालेख धम्म-प्रचार आणि प्रसारासाठी तयार केले. तिसरी धम्म परिषद इ.स. पूर्व २५३मध्ये पाटलिपुत्र (पाटना) येथे धम्मराजा अशोकाच्या राजाश्रयाखाली झाली. अशोकाचे परिनिर्वाण इ.स. पूर्व २३२मध्ये झाले.

अम्हाकं जम्बुदीपे बहवो महन्तो राजानो जाता । पुरा मगधेसु पाटलिपुत्ते नगरे असोको बिन्दुसार रज्जो पुत्तो बिन्दुसारो पि रज्जो चन्द्रगुत्तस्स पुत्तो । बिन्दुसारस्स रज्जो किर अनेकपुत्ता होन्ति । ते सब्बे असोकेन विजित्वा दळ्ढपरक्कमेन सहोदरं तिस्सकुमारसह सब्बं पाटलिपुत्तं नगरं अत्तनो हत्थगतं कतं । चत्तारि वस्सानि अनभिसित्तेनव रज्जं कतं । चतुन्नं वस्सानं अच्चयेन, तथागतस्स महापरिनिब्बनतो द्विन्नं वस्ससतानं उपरि अट्टरसमे वस्से, सकलजम्बुदीपे एकरज्जो अभिसित्तो ।

कलिङ्गदेसं विजेतुं तेन महन्तं युद्धं कतं । तत्थ बहवो जना मता । बहु वित्त नट्ठं । तेन दुक्खितेन असोको रज्जो युद्धं सब्बथा परिच्चजित्वा तथागत सरणं गतो ।

असोकस्स बुद्धधम्मो अतीव अभिमतो । ठाने ठाने तेन सिलालेखा, थम्भलेखा, गुहालेखा लिखापिता । जनेहि धम्माचरणं समाचरण चरितब्ब' ति तस्स पमुखा आणा ।

बुद्धभिक्षून् उपकारत्थं तेन बहवो आरामा च कारिता, विपुलं दानं दिन्नं । सब्बेसु दिट्ठीसु तस्स हृदये समानो भावो । 'धम्मराजा' ति असोको विस्सुतो इतिहासे । तस्स रज्जं विसालं येन 'चक्कवत्ती असोको' ति सज्जा तेन लब्धा । 'देवानं पियो पियदस्सी' ति असोको लेखेसु अत्तानं निद्विसति ।

तस्स जनपदं खो इद्धं चेव अहोसि फीतं च, बहुजनं च आकिण्णमनुस्सं च सुभिक्षं च । तं च दसहि सदेहि अविवित्तं अहोसि दिवा च एवं रत्तिं च सेय्यथीदं — हत्थिसदेन, अस्ससदेन, रथसदेन, भेरिसदेन, मुदिङ्गसदेन, विणासदेन, गीतसदेन, सम्मसदेन, तालसदेन, सङ्घसदेन, अस्नाथ, पिवथ खादथा' ति दसमेव सदेन ।

असोकत्थम्भे ठिता चत्तारो सीहा भारतरट्ठस्स राजमुद्दा । असोकत्थम्भे ठितं यं धम्मचक्कं तेन अम्हाकं रट्ठस्स अलङ्कतो । असोकस्स चक्कं सब्बेसं जनपदानं अ-सोकाय होतु ।

सद्वत्थ (शब्दार्थ)

धम्मराजा (पुं.) - धम्माने, न्यायाने राज्य करणारा
बिन्दुसारो (पुं.) - अशोकाचा पिता

मगधेसु (पुं.) - मगध देशात
चन्द्रगुत्तस्स (पुं.) - चन्द्रगुप्ताचा

विजित्वा (पूर्वकालवाचक त्वान्त अव्यय) जिंकून
हृत्थगतं (वि.) - हस्तगत, ताव्यात असलेले
अट्टरसमे (वि.) - अठराव्या
एकरज्जे (नपुं.) - साम्राज्यात, आधिपत्यात
अभिमतो (वि.) - आवडता, मान्य
गुहालेख (पुं.) - गुहेत कोरलेले लेख
लिखापिता - लिहून घेतले
कारिता - करविले
चक्कवती (पुं.) - चक्रवर्ती
जनपद (नपुं.) - राष्ट्र
फीत (वि.) - समृद्ध, पसरलेले
अविवित्तं (वि.) - नेहमी
असोकत्थम्भे (पुं.) - अशोक स्तंभावर
जानपदानं (वि.) - जनपदातील लोक

तथागत बुद्धाचा धम्म बुद्धिप्रामाण्यावर आधारलेला असल्यामुळे त्यांनी मानवी कल्याणाशी कसल्याही प्रकारचा संबंध नसलेल्या गोष्टींना आपल्या धम्मात स्थान दिले नाही. निरर्थक प्रश्नांना उत्तर देण्याचे ते टाळत असत. अशा प्रश्नांना ‘अव्याकृत’ म्हणजे स्पष्टीकरण न केलेले म्हटले आहे.

प्रस्तुत उतारा ‘मज्झिमनिकाय’ ग्रंथातील ‘चुळमालुक्यसुत्ता’मधून घेतलेला आहे. त्यात काही गोष्टी कशा निरर्थक आहेत हे सोदाहरण स्पष्ट केले आहे.

“यो खो, मालुक्यपुत्त, एवं वदेय्य न तावाहं भगवा’ ति ब्रह्मचरियं चरिस्सामि याव मे भगवा न व्याकरिस्सति — सस्स तो लोको ति वा, असस्सतो लोको ति, वा नेव होति ना होति तथागतो परं मरणा ति वा’ ति, अब्धाकतमेव तं मालुक्यपुत्त, तथागतेन अस्स, अथ सो पुरिसो कालं करेय्य । सेय्यथापि, मालुक्यपुत्त, पुरिसो सल्लेन विद्धो अस्स सविसेन गाळहपलेपनेन । तस्स मित्तामच्चा ज्जातिसालोहिता भिसक्कं सल्लकत्तं उपट्टपेय्युं । सो एवं वदेय्य — “न तावाहं इमं सल्लं आहरिस्सामि याव न तं पुरिसं जानामि येनमिह विद्धो, खत्तियो वा ब्राह्मणो वा वेस्सो वा सुद्धो वा’ ति, न तावाहं इमं सल्लं आहरिस्सामि याव न तं पुरिसं जानामि येनमिह विद्धो, एवं नामो एवंगोत्तो इति वा’ ति । ‘न तावाहं इमं सल्लं आहरिस्सामि याव न तं पुरिसं जानामि येनमिह विद्धो, दीघो वा रस्सो वा मज्झिमो वा’ ति काळो वा सामो वा मङ्गुरच्छवी’ ति वा । याव न तं पुरिस जानामि येनमिह विद्धो, अमुकस्मिं गामे वा निगमे वा नगरे वा ति । याव न तं धनुं जानामि येनमिह विद्धो, यदि वा चापो यदि वा कोदण्डो’ ति । याव न तं जियं जानामि यायमिह विद्धो यदि वा सण्हस्स यदि वा न्हारुस्सति । याव न तं कण्डं जानामि येनमिह विद्धो यस्स पत्तेहि वजितं यदि वा गिज्झस्स यदि वा कंकस्स यदि वा कुललस्स यदि वा मोरस्सा’ ति । याव न तं सल्लं

जानामि येनमिह विद्धो, यदि वा खुरप्यं यदि वा वच्छदन्तं' ति । अज्जातमेव तं मालुक्कपुत्त, तेन पुरिसेन अस्स, अथ खो कालं करेय्य । एवमेव खो, मालुक्कपुत्तो, यो एवं वदेय्य — न तावाहं भगवति ब्रह्म चरियं चरिस्सामि याव मे भगवा न — ब्याकरिस्सति — सस्सतो लोको त वा असस्सतो लोको ति वा - - - नेव होति न होति तथागतो परं मरणा' ति वा' ति — 'अब्याकतमेव तं मालुक्कपुत्त, तथागतेन अस्स, अथ खो पुगलो कालं करेय्य' ।

(मज्झिमनिकाय १३.२.४)

***** सद्वत्थ (शब्दार्थ) *****

ब्रह्मचरियं (नपुं.) - निर्मल, धम्ममयजीवन
 ब्याकरिस्सति (क्रि.) - वि+आ+कर भविष्यकाळ तृ.पु.ए.व.
 स्पष्टीकरण करतील
 अब्याकत (वि.) - अव्याकृत-स्पष्टीकरण न केलेले
 विद्ध (वि.) - घायाळ, जखमी झालेला
 आतिसालोहिता - नात्याचे व एका रक्ताच्या नात्याने संबंधी
 सल्लकत्त (पुं.) - शल्यकर्म करणारा
 आहरिस्सामि (आ+हर, भविष्यकाळ प्र.पु. ए.व.) - काढेन,
 काढून देईन
 चाप (पुं.) - धनुष्य
 जिया (स्त्री.) - धनुष्याची दोरी, प्रत्यंचा
 सण्ह (नपुं.) - ताग
 वाजित (नपुं.) - बाणाच्या मागे लावलेले पंख
 कंक (पुं.) - बगळा
 खुरप्य (नपुं.) - एकप्रकारचा बाण
 करवीरपत्त (नपुं.) - एकप्रकारचा बाण

चरिस्सामि (की) (चर-चरति भविष्यकाळ प्र.पु.ए.व.) - आचरण
 करेल
 सस्सत (वि.) - शाश्वत
 सल्ल (नपुं.) - शस्त्र, शल्य, बाण
 मित्तामच्चा (पुं.) - मित्र व सहकारी
 भिसक्क (पुं.) - वैद्य, चिकित्सक
 उपट्टपेय्युं (उप+ठा प्रयो. विध्यर्थ) - उपस्थित करावेत
 साम (वि.) - सावळा
 मङ्गुरच्छवी (वि.) - सुवर्णवर्णी, गेहू वर्णाचा
 कोदण्ड (पुं.) - तिरकमठा
 कण्ड (नपुं.) - वेतांचे टोक असलेला बाण
 न्हारू - स्नायू
 गिज्झ (पुं.) - गिधाड
 कुलल (पुं.) - ससाणा
 वच्छवन्तं (नपुं.) - एकप्रकारचा बाण

अभ्यास *****

१. खालील प्रश्नांची मराठीमध्ये उत्तरे लिहा.

- (१) अव्याकृत म्हणजे काय ?
- (२) 'सल्लविद्धपुरिसा' उपमा स्पष्ट करा.
- (३) तथागत बुद्धाने आपल्या धम्मात निरर्थक गोष्टींना का स्थान दिले नाही ?

टिपणे

- निराधार, अवास्तव चर्चेमध्ये व्यर्थ वेळ न घालविता, चिकित्सकपणे समस्येचे समाधान करणे.
- कार्यकारणसिद्धांतानुसार आलेल्या परिस्थितीत मार्ग काढावा.

प्रस्तुत कथेत सुरापानाचे म्हणजे मादक पदार्थाच्या सेवनाचे दुष्परिणाम सांगितले आहे. दारूच्या सेवनामुळे अनेकांचे संसार उद्ध्वस्त झालेले आहेत. यासाठी दारूचे व्यसन मुळातच लावून घेऊ नये असा या कथेचा नीतिबोध आहे.

अतीते वारणसियं ब्रह्मदत्ते रज्जं कारेन्ते बोधिसत्तो कासिरट्टे उदिच्चब्राह्मणकुले निब्बत्ति । वयप्पत्तो सो इसिपब्बज्जं पब्बज्जित्वा हिमवन्तप्पदेसे वसति । पच्चहि अन्तेवासिकसतेहि अथ नं वस्सानसमये सम्पत्ते अन्तेवासिका आहंसु — “आचरिय, मनुस्सपथं गत्त्वा लोणम्बिलं सेवित्वा आगच्छामा” ति ।

“आवुसो, अहं इधेव वसिस्सामि । तुम्हे गच्छथ । सरीरं सन्तपेत्वा, वस्सं वीतिनामेत्वा आगच्छथा” ति । ते ‘साधू’ ति आचरियं वन्दित्वा वाराणसियं गत्त्वा, राजुय्याने वसिंसु । पुन दिवसे बहिद्वारगामे येव भिक्खाय चरित्वा सुहिता हुत्वा नगरं पविसिंसु । मनुस्सा भिक्खं अदंसु । कतिपाहच्चयेन ते रज्जोपि आरोचेसु — “देवं, हिमवन्ततो पञ्चसता इसयो आगन्त्वा उय्याने वसन्ति । ते सब्बे घोरतपा परिवारितिन्द्रिया सीलवन्तो’ ति । राजा तेसं गुणे सुत्वा उय्यानं गत्त्वा अवन्दि । कतपटिसन्थारो वस्सानं चातुमासं तथेव वसनत्थाय निमन्ते सि । ते ततो राजगेहे येव भुज्जित्वा उय्याने वसन्ति ।

अथेक दिवसं नगरे सुरानक्खत्तं नामं अहोसि । राजा ‘पब्बजितानं नाम सुरा दुल्लभा’ ति । बहुं उत्तमं सुरं दापेसि । तापसा सुरं पिवित्वा, उय्यानं गत्त्वा, सुरामदमत्ता हुत्वा, एकच्चे उट्ठाय नच्चिंसु, एकच्चे गायिंसु । नच्चित्वा गायित्वा खारियादीनि अवत्थरित्वा निद्दायिंसु । सुरामदे छिन्ने पबुज्जित्वा तं अत्तनो विप्पकारं पस्सिंसु । अम्हेहि पब्बजितसारूपं न कतं’ ति रोदित्वा परिदेवित्वा ‘मय आचरियेन विना एवरूपं पापं करिम्हा’ ति मज्जिंसु । तं खणज्जेव उय्यानं पहाय हिमवन्त अगमिंसु । पटिसामित परिक्खारा आचरियं वन्दित्वा निसीदिंसु — “किन्नु खो ताता, अकिलयमाना सुखं समग्गवासं वसित्था” ति । आचरियेन पुच्छिता “आचरिय सुखं मयं वसिम्ह । अपि च खो मयं अपातब्बयुत्तकं पिवित्वा विसज्जीभूता । मयं नच्चिम्ह गायिम्ह चा’ ति । एतमत्थं आरोचेन्ता इमं गाथं आहंसु —

“अपायिम्ह अनाचिम्ह, अगायिम्ह रूदिम्ह च ।

विसज्जकरणिं पीत्वा, दिट्ठा नाहुम्ह वानरा’ ति ।

एवं ते अत्तनो अ-गुणं कथेसु । बोधिसत्तो “गुरुसंवासरहितान नामं एवरूपं होती” ति वत्वा ते तापसे गरहि । “पुन एवरूपं मा करित्था” ति तेसं ओवदि ।

(सुरापानजातकातून आवश्यक ते फेरबदल करून)

सद्वृत्त (शब्दार्थ)

अतीत (वि.) - पूर्वीचा काळ

निब्बत्ति - जन्म घेतला

अन्तेवासिक (पुं.) - शिष्य

मनुस्सपथ (पुं.) - माणसांची वस्ती

छिन्न - संपलेला

विप्पकार (पुं.) - विचित्र प्रकार, बदल

पब्बजितसारूप - प्रव्रजिताला अनुरूप वागणूक

लोणम्बिल (नपुं.) - खारट व आंबट

बोधिरुक्खो अहं ताता ।

तथागत बुद्धाने जगाला मानवी स्वातंत्र्य, चातुर्वर्ण्य, जातिभेद व स्त्री-पुरुष असमानतेचे खंडन केले पाहिजे अशी शिकवण दिली आहे. समता, बुद्धिनिष्ठता, बंधुता, न्याय इत्यादी तत्त्वांचे प्रतिपादन करणाऱ्या सिद्धार्थ गौतमास ज्या वृक्षाखाली बुद्धत्व प्राप्त झाले अशा बोधगया येथील बोधिवृक्ष आपल्या जीवनाचे कथन सांगत असल्याचा भाग प्रस्तुत पाठात आलेला आहे. इतर वृक्ष गोड फळे देतात पण बोधिवृक्ष ज्ञानरूपी अमृतफळ देतो. ह्याच बोधिवृक्षाखाली ध्यानस्थ बसलेल्या सिद्धार्थ गौतमाला वृक्षदेवता समजून बरोबर आणलेली खीर देणाऱ्या सुजाताचा येथे उल्लेख आहे. श्रीलंका, चीन, जपान, ब्रह्मदेश, थायलंड इत्यादी राष्ट्रांतून बौद्धधम्माला मानणारे बोधिवृक्षाचे दर्शन घेण्यासाठी येतात.

किं पुच्छथ तुम्हे ? को त्वं ? ति ? तेन हि सुणाथ, आवुसो, भासिस्सामि । अहं बोधिरुक्खो । किं वदथ ? 'को पनायं बोधिरुक्खो' ति ?

अहं सो बोधिरुक्खो यस्स हेट्ठा गोतमेन संबोधि अधिगता । अत एव अहं बोधिरुक्खो ति जनेहि विदितो । अम्बरुक्खो अम्बफलानि देति, जम्बुरुक्खो जम्बुफलानि देति, जम्बीरंरुक्खो जम्बीरफलानि देति, अहं पन बोधिफलं दम्मि । जम्बुफलतो पि, अम्बफलतो पि बोधिफलं सादुतरं, बोधिफला महन्तं । सचे सिद्धत्थो गोतमस्स बोधि न अभविस्स सब्बे

जना चक्खुमन्ता पि अन्धा अभविस्संसु । मंसचक्खुतो पि जाणचक्खुसेय्यो ।

केचि जना मं पुच्छन्ति 'कीव महल्लको तुवं ति ? 'सप्पुरिसा, अहं' ति महल्लको पाचिने अड्डतेय्य वस्ससह-स्सायुको । मम जातक्खेत्तं नाम गयानगर यं बुद्धगयेति वोहरन्ति । मम खन्धा वित्थटा, साखा दीघा, पण्णानि बहलानि । मम सन्दच्छायायं लब्धो धम्मतत्तेहि सीतभावो । सिद्धत्थो गोतमेन मम छायायं येव निसीदित्वा सन्तं पदं अधिगतं । इदानी, पि सुट्ठु सरामि तं दिवसं यदा सिद्धत्थो गोतमो बोधिसत्तो जाणत्थाय । मम हेट्ठा चिरतरं निसिन्नो । सो हि सायण्ह - समयो पुण्णानं वण्टतो मुञ्चनकालो । तस्मिं येव समये सुजाता नाम कोचि दारिका तत्थ आगता । मम हेट्ठा निसिन्नं गोतम दिस्वा 'रुक्खदेवता येव मनुस्सावण्णेन - ठिता ति सज्जाय ताय आनितो पायासो गोतमस्स दिन्नो । भन्ते सो पायासो गोतमेन । भो आवुसो, मया नाम बहूनि अच्छारियानि दिट्ठानि । यस्मा अहं बोधिरुक्खो तस्मा दानि पि बहवो पुज्जकामा पच्चहं मं वदन्ति पदक्खिणं च करोन्ति । लंकारट्ठतो, मरम्मरट्ठतो पि चीनरट्ठोपि अज्जेहि पि रट्ठेहि धम्मिका आगच्छान्ति मं वन्दितुं । केचि पन जना न आगन्तुं सक्कोन्ति । तेसं दस्सनाय अहं येव तत्थ तत्थ गच्छामि । तुम्हे सब्बे पि जानाथ पियदस्सि असोकं धम्मराजानं । तस्स धीताय सङ्गमिताय मम एका साखा सीहलदीपं नीता, अनुराधापुरे च रोपिता । एवं लब्धा मया पतिट्ठा लंकादीपम्हि

बोधिरुक्खो अहं ताता, अमतोचमंतददो ।

जाणरूपेण जीवामि, फालिफुल्लो च सब्बदा ॥

(स्वर्यंचित)

बोधिरुक्ख (पुं.) - बोधिवृक्ष
हेट्ठा (अ.) - खाली
जम्बु (पुं.) - जांभुळ
चक्खुमन्त (पुं.) - डोळे असणारा, पाहू शकणारा
मंसचक्खु (नपुं.) - चर्मचक्षु
जातक्खेत्त (नपुं.) - जन्मनगरी, जन्मक्षेत्र
वन्दितुं (अ) - वंदन करण्यासाठी
मरम्म (वि.ना.) - ब्रह्मदेश
पतिट्ठा (स्त्री.) - आधार, पाया
अमतन्दद (पुं.) - ज्ञानामृत देणारा
बहल (वि.) - दाट, विपुल
सन्द (वि.) - घनदाट, निबिड
सीतभाव (पुं.) - गारवा
जाणत्थाय - ज्ञान व्हावे म्हणून
वण्ट (पुं.) - देठ
पायास (पुं.) - आटवलेल्या दुधाची एक विशिष्ट खीर

खन्ध (पुं.) - मोठी फांदी
साखा (स्त्री.) - लहान फांदी
पुञ्जकाम (पुं.) - पुण्याची कामना करणारा
पदक्खिणा (स्त्री.) - प्रदक्षिणा, फेरी, वर्तुळाकार फेरी, भ्रमण
जाणचक्खु (नपुं.) - ज्ञान हाच डोळा
लंका (स्त्री.) - सीलोन, श्रीलंका
धीता (स्त्री.) - कन्या
रोपिता (वि.स्त्री.) - रोवली
अमत (वि.) - अमृत
फालि (स्त्री.) - पर्णादि संभार
वित्थट (वि.) - पसरलेला
तत्त (वि.) - पोळलेला, भाजलेला
सुट्ट (क्रि.वि.) - चांगल्या प्रकारे
चिरतरं (क्रि.वि.) - बराच वेळ
सज्जा (स्त्री.) - समजूत

अभ्यास

१. खालील प्रश्नांची मराठीमध्ये उत्तरे लिहा.

- (१) सिद्धार्थ गौतमाने बुद्धत्व कोणत्या वृक्षाखाली प्राप्त केले ?
- (२) बोधिवृक्ष कुठे आहे ?
- (३) बोधिवृक्ष किती प्राचीन आहे ?

२. खालील प्रश्नांची पालिमध्ये उत्तरे लिहा.

- (१) को पन बोधिरुक्खो ?
- (२) बोधिरुक्खो किं फल देति ?
- (३) बोधिरुक्खो किव महल्लको ?
- (४) गोतमस्स पायास को दिन्नो ?
- (५) बोधिरुक्खं वन्दितुं केन केन रट्ठस्स जना भारतो आगच्छति ?
- (६) बोधिरुक्खस्स एको साखा सिहलद्विपे को निला ?

टिपणे

- बोधिगया येथील बोधिवृक्षाचे ऐतिहासिक, सांस्कृतिक, भौगोलिक तसेच पर्यावरणाचे महत्त्व स्पष्ट करा.
- निसर्गाच्या सानिध्यात सत्याचा शोध घेणे.

उट्टान सुत्तं ।

पालित्तिपिटक साहित्यामध्ये १) सुत्तपिटक, २) विनयपिटक, ३) अभिधम्मपिटक या ग्रंथांचा समावेश होतो. सुत्तपिटकामध्ये शेवटचा निकाय खुद्दकनिकाय असून यामध्ये पंधरा ग्रंथांचा समावेश होतो. यापैकी पाचवा ग्रंथ 'सुत्तनिपात' असून त्यामधून हा पाठ घेतलेला आहे.

या पाठामध्ये उद्योगाचे सुपरिणाम व निरुद्योगाचे दुष्परिणाम वर्णिलेले असून उद्योगाच्या आश्रयाने दुःखाचा अंत कसा करावा याचे वर्णन यामध्ये प्राप्त होते. सामाजिक, सांस्कृतिक आणि नीतिमूल्य समजावून घेण्याच्या दृष्टीने 'उट्टान सुत्त' हा पाठ अत्यंत महत्त्वाचा आहे.

उट्ठहथ निसीदथ, को अत्थो सुपित्तेन वो ।

आतुरानज्झि का निद्वा, सल्लविद्वान रूप्पतं ॥१॥

उट्ठहथ निसीदथ, दळ्हं सिक्खथ सन्तिया ।

मा वो पमत्ते विज्जाय,

मच्चुराजा अमोहयित्थ वसानुगे ॥२॥

याय देवा मनुस्सा च, सिता तिट्ठन्ति अत्थिका ।

तरथेतं विसत्तिकं, खणो वो मा उपच्चगा ।

खणातीता हि सोचन्ति, निरयम्हि समप्पिता ॥३॥

पमादो रजो पमादो, पमादानुपत्तितो रजो ।

अप्पमादेन विज्जाय, अब्बहे सल्लमत्तनो ति ॥४॥

(संदर्भग्रंथ : सुत्तनिपातो - चूळवग्गो)

उड्डान (नपुं.) - उत्थान, उभारणे

का (स्त्री.) - कोणती

सल्ल (पुं.) - तीर, बाण

मा - नको

उपच्यगा (क्रि.) - पार झाला, पुढे गेला

रज (पुं. नपुं.) - धुळ, धुलीकण

को (पुं.) - कोणता, कोण

निद्रा (स्त्री.) - निद्रा, झोप

दळहं (वि.) - दृढ निश्चय, ठाम

सिता (स्त्री.) - नांगरलेली ओळ

निरय (पुं.) - नरक

अप्पमाद (वि.) - जागरुकता

अभ्यास

१. खालील प्रश्नांची मराठीमध्ये उत्तरे लिहा.

- (१) उद्योगी व्यक्तीने काय करावयास पाहिजे ?
- (२) तृष्णेचे दुष्परिणाम वर्णन करा.
- (३) 'उड्डानसुत्तं' या पाठाचा सारांश लिहा.

टिपणे

- आळस, कंटाळा, झोप, गर्व, अहंकार, स्वार्थ यांमध्ये आपल्या मूल्यवान जीवनातील वेळ वाया घालू नये.
- जीवनात वेळेचा सदुपयोग करून चांगले कार्य करावे.

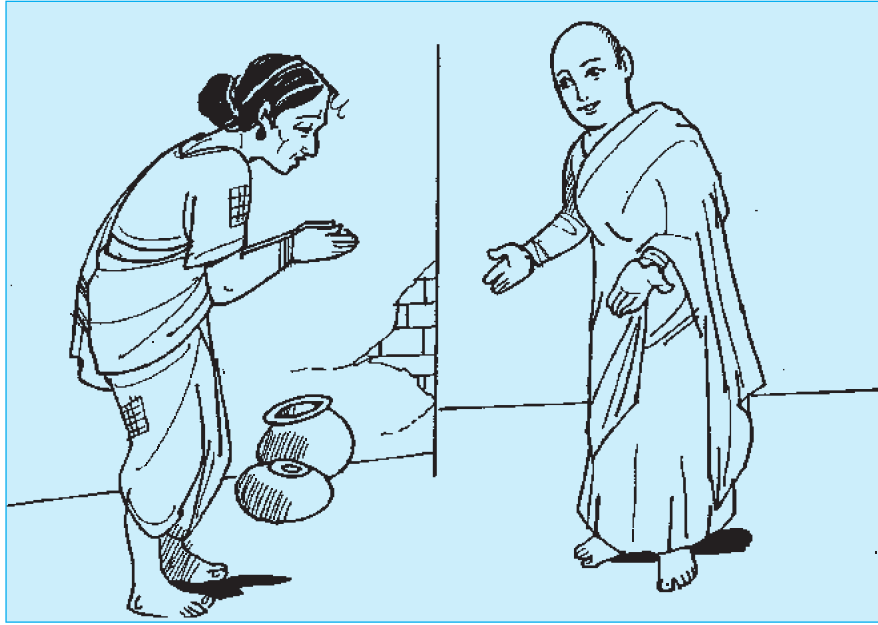

दुतियो पाठो । चन्दा थेरी ।

प्राचीनकालीन महिलांच्या स्वातंत्र्याचा दस्तावेज म्हणून संबोधलेल्या 'थेरीगाथा' ग्रंथातून प्रस्तुत कविता घेतली आहे. चन्दा थेरीचा जन्म एका अत्यंत दरिद्री कुळात झाला. तिचे लहानपण फारच दुःखात गेले. जेव्हा ती तारुण्यात आली तेव्हा तिचे सर्व आप्तसंबंधी एका भयंकर रोगाने मृत्यू पावले. चन्दा निराधार झाल्याने भिक्षा मागून उपजीविका करीत होती. भिक्षा मागत मागत एकदा ती भिक्खूणी पटाचाराजवळ आली, तेव्हा भिक्खूणी पटाचाराचे भोजन संपलेले होते. परंतु भिक्खूणी पटाचाराने तिच्या भोजनाची व्यवस्था केली. तेव्हा चन्दा, भिक्खूणी पटाचारा, भिक्खूचे जीवन व आचरण पाहून प्रभावित झाली. त्यानंतर चन्दा, भिक्खूणी पटाचारासोबत राहू लागली. काही दिवसांनंतर चन्दा भिक्खूणी झाली. भिक्खूणी चन्दाने आपल्या पूर्वजीवनाचे वर्णन करताना खालील गाथा म्हटल्या आहेत.

दुग्गताहं पुरे आसिं, विधवा च अपुत्तिका ।
विना मित्तेहि जातिहि, भत्तचोळस्स नाधिगं ॥१॥
पत्तं दण्डं च गण्हित्वा, भिक्खुमाना कुला कुलं ।
सीतुण्हेन, च डय्हन्ती, सत्त वस्सानि चारिहं ॥२॥
भिक्खुणि पुन दिस्वान, अन्नपानस्स लाभिनिं ।
उपसङ्कम्म अवोच, पब्बज्जं अनगारियं ॥३॥
सा च मं अनुकम्पाय, पब्बाजेसि पटाचारा ।
ततो मं ओवदित्वान, परमत्थे नियोजयि ॥४॥
तस्साहं वचनं सुत्वा, अकासिं अनुसासनिं ।
अमोघो अय्या ओवादो, तेविज्जाम्हि अनासवा' ति ॥५॥

(थेरीगाथा)

दुग्गताहं (दुग्गतं+अहं) - माझी दुरवस्था

दुग्गति (स्त्री.) - दुर्गती

अपुत्तिक - पुत्रहीन, निपुत्रिक

उपसङ्गम् - जवळ जाणे

अवोच - म्हणाले

पब्बज्जा - प्रव्रज्या

अनगारिय - बेघर

अनुकम्पा - अनुकंपा, दया करणे

ततो (अ.) - तेथून

ओवादित्वान (अ.) - उपदेश ऐकून

नियोजयि - प्रेरित केले

तस्साहं (तस्स+अहं) - मी त्याचा

सुत्वा (त्वान्त अ.) - ऐकून

अकासि - पूर्ण केले

अमोघ (वि.) - प्रयोजनपूर्वक, प्रयोजनयुक्त

अय्याओवाद (अय्या+ओवाद) - श्रेष्ठ स्त्रीचा उपदेश

अय्या (स्त्री.) - महान स्त्री, श्रेष्ठ स्त्री

अन्नपान - जेवणपाणी

लाभ - प्राप्त होणे

पुरे (क्रि.वि.) - पूर्वी, पूर्वतर

असिं (क्रि.) - (मी) होते

विना (अ.) - रहित

मित्त (पुं.) - मित्र

भत्त (नपुं.) - भात

चोळ (पुं.) - वस्त्र

नाधिगं - मला मिळत नव्हते

पत्त (नपुं.) - पात्र

दण्ड (पुं.) - काठी

गहित्वा (त्वान्त अ.) - हातात धरून

भिक्षुमान - भिक्षा मागणे

कुल (नपुं.) - कुटुंब

सीतुण्ह (सीत+उण्ह) - थंडी, ऊन

डह (डहति) (क्रि.) - जाळणे

चारिहं (चारि+अहं) - मी फिरत होते

पुन (अ.) - नंतर, एकदिवस

दिस्वान - पाहून

तेविज्जा - तीन विद्यायुक्त

अनावस (वि.) - चित्तमलरहित

अभ्यास

१. खालील प्रश्नांची मराठीमध्ये उत्तरे लिहा.

- (१) भिक्षूणी होण्यापूर्वीच्या चन्दाथेरीच्या जीवनाचे वर्णन करा.
- (२) चन्दाला कोणी भोजन दिले ?
- (३) चन्दाने पटाचाराला कोणती विनंती केली ?
- (४) चन्दाने भिक्षूणी झाल्यानंतर काय केले ?

२. संधी विग्रह करा.

दुग्गताहं, सीतुण्हेन, चारिहं, तस्साहं

टिपणे

- धम्मविचाराने स्त्रियांना आधार देऊन कल्याणकारी ज्ञानप्राप्तीचा मार्ग मोकळा केला.
- बुद्धकालीन भिक्षूणींचे स्वकथन वाचावे.

ततियो पाठो । हिरि सुत्तं ।

या पाठात मित्राची ओळख कशी करावी याविषयीचे वर्णन तथागतांनी केले आहे. या पाठातून 'मित्रता कशी असावी' याविषयीचे उद्दिष्ट साध्य होते.

हिरि तरन्तं विजिगुच्छमानं, तवाहमस्मि इति भासमानं ।
 सख्हाणि कम्मानि अनादियन्तं नेसो ममन्ति इति नं विजज्जा ॥१॥
 अनन्वयं पियं वाचं, यो मित्तेसु पकुब्बति ।
 अकरोन्तं भासमानं, परिजानन्ति पण्डिता ॥२॥
 न सो मित्तो यो सदा अप्पमत्तो, भेदासंकी रंधमेवानुपस्सी ।
 यस्मिं च सेति उरसी व पुत्तो, स वे मित्तो यो परेहि अभेज्जो ॥३॥
 पामुज्जकरणं ठानं, पसंसावहनं सुखं ।
 फलानिसंसो भावेति, वहन्तो पोरिसं धुरं ॥४॥
 पविवेकरसं पित्वा, रस उपसमस्स च ।
 निदरो होति निप्पापो, धम्मपीतिरसं पिबन्ति ॥५॥

(हिरिसुत्तं - १-३ सुत्तनिपात खुदकनिकायो)

सद्वृत्त (शब्दार्थ)

हिरि - लाज
 विजिगुच्छमानं - विजयी होणे
 इति - खरोखर
 अनादियन्त - तिरस्कार करणे
 ममन्ति - माझा
 पकुब्बति - करणे
 भेदासंकी - फुट टाकणारा, भेदी
 अप्पमत्तो - अल्प मताचा
 चसेति - चेष्टा करणे
 अभेज्जो - न डळमळणारा, दृढ निश्चयी
 पसंसावहनं - प्रसन्नचित्त
 भावेति - कामना करणे

तरन्तं - करणारा
 सखाहमस्मिं - मित्रता
 भासमानं - बोलणारा
 नेसो - बसून राहणारा
 अनन्वय - परिपूर्ण
 अकरोन्त - अपमान करणे
 रंधमेवानुपस्सी - सूक्ष्म दोष जाणणारा
 यस्मि - जो कोणी
 परेहि - दुसऱ्याचे
 पामुज्जकरणं - कर्तव्यनिष्ठ
 फलानिसंसो - फळप्राप्ती
 वहन्तो - कार्यरत राहणे

चतुर्थो पाठो । राहुल सुत्तं ।

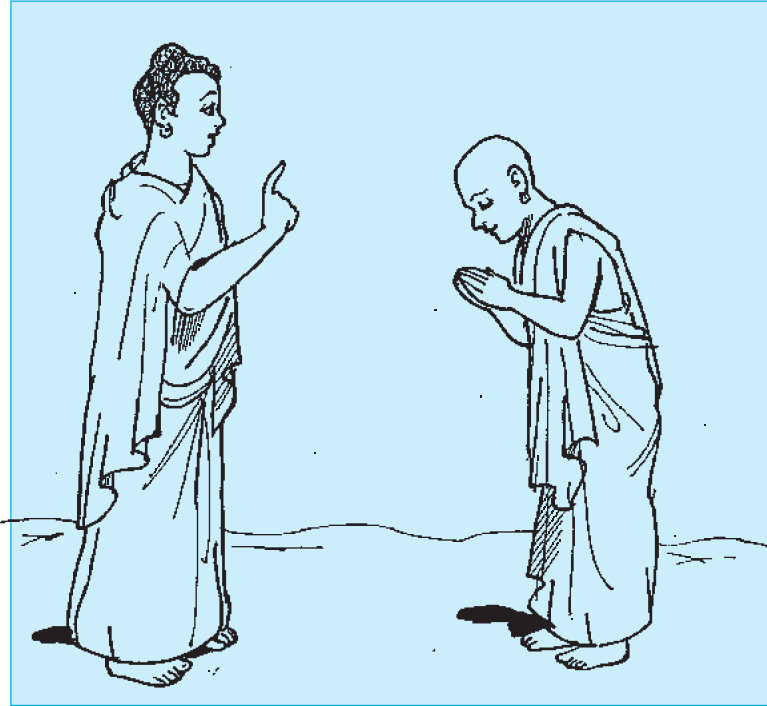
पालि तिपिटकात 'सुत्तनिपात' नावाचा प्राचीन गाथांचा एक संग्रह असून तो 'सत्तपिटका'च्या 'खुद्दकनिकाया'त समाविष्ट केला आहे. प्रस्तुत सुत्तामधून तथागत बुद्धांनी आयुष्मान राहुलला सांसारिक कामना व इच्छा-आकांक्षांना दूर सारून निब्बाण (निर्वाण) प्राप्त करण्याच्या हेतूने सतत उद्योगी आणि प्रयत्नशील राहण्याचा उपदेश केला आहे.

बुद्धः - “कच्चि अभिण्हसंवासा, नावजानासि पण्डितं ।
उक्काधारो मनुस्सानं, कच्चि अपचितो तया” ॥१॥

राहुलः - “नाहं अभिण्हसंवासा, अवजानामि पण्डितं ।
उक्काधारो मनुस्सानं, निच्चं अपचितो मया” ॥२॥

बुद्धः - “पञ्च कामगुणे हित्वा, पियरूपे मनोरमे ।
सद्धाय घरा निक्खम्म, दुक्खस्सन्तकरो भव ॥३॥
मित्ते भजस्सु कल्याणे, पन्तं च सयनासनं ।
विवित्तं अप्पनिग्घोसं, मत्तञ्जू होहि भोजने ॥४॥
चीवरे पिण्डपाते च, पच्चये सयनासने ।
एतेसु तण्हं माकासि, मा लोकं पुनरागमि ॥५॥
संवुतो पातिमोक्खस्मिं, इन्द्रियेसु च पच्चसु ।
सति कायगता त्यत्थु, निब्बिदाबहुलो भव ॥६॥
निमित्तं परिवज्जेहि, सुभं रागूपसज्झितं ।
असुभाय चित्तं भावेहि, एकगं सुसमाहितं ॥७॥
अनिमित्तं च भावेहि, मानानुसयमुज्जह ।
ततो मानाभिसमया, उपसन्तो चरिस्सती” ति ॥८॥

(संदर्भग्रंथ - सुत्तनिपातो - चूळवग्गो)

सद्वत्थ (शब्दार्थ)

उक्क (स्त्री.) - मशाल, उल्का, प्रदीप

निक्खम्म (पू.क्रि.) - गृहत्याग करून, घरातून निघून जाऊन,
घर सोडून

मत्तञ्जू (वि.) - मात्रज्ञ, प्रमाण कळालेला, मात्रा जाणणारा

पञ्चकामगुण (पुं.) - पाच इंद्रियसुखे

अन्तकर (वि.) - शेवट करणारा

विवित्त (वि.) - एकटा, एकांतात

पच्चय (पुं.) - हेतू, कारण, उद्देश

चरिस्ससि (चरति, क्रि.) - विचरण करशील

अनिमित्तं - निष्ठाण, निर्वाण

पञ्चमो पाठो । सुखवग्गो ।

‘धम्मपद’ हा ‘सुत्तपिटक-खुद्दकनिकाया’तील दुसरा ग्रंथ आहे. सर्वात लोकप्रिय आणि महत्त्वाचा ग्रंथ म्हणून ‘धम्मपद’ जगप्रसिद्ध आहे. २६ वग्गांमध्ये विभागलेला व ४२३ गाथा असणाऱ्या धम्मपदामध्ये सोप्या भाषेत बुद्धांची शिकवण सांगितली आहे. वेगवेगळ्या विषयांनुसार असणाऱ्या ह्या गाथा खूपच अनुभव देणाऱ्या व रोजच्या जीवनाशी निगडित आहेत.

प्रस्तुत पद्यपाठात सुख कशाला म्हणावे, दुःखातून बाहेर कसे पडावे व सुखाने कसे जगावे हे सांगितले आहे.

सुसुखं वत जीवाम, वेरिनेसु अवेरिनो ।
वेरिनेसु मनुस्सेसु, विहराम अवेरिनो ॥१॥
सुसुखं वत जीवाम, आतुरेसु अनातुरा ।
आतुरेसु मनुस्सेसु, विहराम अनातुरा ॥२॥
ससुखं वत जीवाम, उस्सुकेसु अनुस्सुका ।
उस्सुकेसु मनस्सेसु, विहराम, अनुस्सुका ॥३॥
सुसुखं वत जीवाम, येसं नो नत्थि किञ्चनं ।
पीतीभक्खा भविस्साम, देवा आभस्सरा यथा ॥४॥
जयं वेरं पसवति, दुक्खं सेति पराजितो ।
उपसन्तो सुखं सेति, हित्वा जयपराजयं ॥५॥
नत्थि रागसमो अग्गि, नत्थि दोससमो कलि ।
नत्थि खन्धसमा दुक्खा, नत्थि सन्तिपरं सुखं ॥६॥
जिधच्छा परमा रोगा, सङ्खार परमा दुखा ।
एतं जत्वा यथाभूतं, निब्बानं परमं सुखं ॥७॥
आरोग्यपरमा लाभा, सन्तुट्ठिपरमं धनं ।
विस्सासपरमा जाति, निब्बान परमं सुखं ॥८॥
पविवेकरसं पित्वा, रसं उपसमस्स च ।
निद्वरो होति निप्पापो, धम्मपीतिरसं पिवं ॥९॥
साहु दस्सनमरियानं, सन्निवासो सदा सुखो ।
अदस्सनेन बालानं, निच्चमेव सुखी सिया ॥१०॥

बालसङ्गतचारी हि, दिग्धमद्धान सोचति ।

दुक्खो बालेहि संवासो, अमित्तेनेव सब्बदा ॥

धीरो च सुखसंवासो, जातीनं व समागमो ॥११॥

तस्मा हि - धीरं ज्व पज्ज ज्व बहुस्सुतज्व, धीरज्जसीलं वतवन्तमरियं ।

तं तादिसं सप्पुरिसं सुमेधं, भजेथ नक्खत्तपथं व चन्दिमा ॥१२॥

(संदर्भग्रंथ - धम्मपद, सुखवग्गो)

सद्वृत्त (शब्दार्थ)

वत (अ.) - निश्चयाने

नत्थिकिज्जनं (वि.) - ज्याच्या जवळ काही नाही

देवा आभस्सरा (वि.) - सत्पुरुषांसारखे प्रकाशमान

कलि (पुं.) - पाप, दुर्भाग्य

यथाभुतं (वि.) - यथार्थ, जसे आहे तसे

निद्वरो (वि.) - निर्भय

अमित्त (नपुं.) - शत्रू

धीरज्जसीलं (वि.) - शीलवान, शीलाची धुरा वाहणारा

भज (क्रि.) - अनुसरतो

आतुर (वि.) - रोगी, रुग्ण

पीतिभक्खा (वि.) - प्रसन्नता हाच आहार

उपसन्तो (पुं.) - शांत; ज्याने आपला लोभ, दोष, अज्ञान दूर केले आहे असा

जाति (स्त्री.) - नातेवाईक

सङ्गतचारी (वि.) - शत्रू

बहुस्सुत (वि.) - बहुश्रुत, खूप धम्म ऐकलेला

वतवन्तु (वि.) - व्रताचे पालन करणारा

अभ्यास

१. खालील प्रश्नांची मराठीमध्ये उत्तरे लिहा.

- (१) पाठाच्या आधारे सुख म्हणजे काय - स्पष्ट करा.
- (२) निर्वाणाला सर्वात मोठे सुख का म्हटले आहे ?
- (३) जयपराजयाचा विचार सोडलेली व्यक्ती कशी असते ?

टिपणे

- खरे सुख व खरे दुःख कोणते आहे, ते समजावून सांगणे.
- सुखाचा व दुःखाचा परिचय करून सत्पुरुष बनावे.

छट्ठो पाठो ।

एवं रम्मो हि अस्समो ।

खालील निसर्ग-वर्णनपर गाथा वेस्सन्तर-जातकातून (जातक क्र. ५४७) काही आवश्यक ते फेरफार करून घेण्यात आल्या आहेत. गन्धमादन पर्वत म्हणजे अनंतत (शीतल) सरोवराभोवती असणाऱ्या सात पर्वतरांगांपैकी एक सृष्टिसौंदर्याने नटलेली पर्वतांची रांग. तेथील पुष्पसुगंधाने सर्वांना आनंद होतो म्हणून त्यास 'गन्धमादन' हे नाव पडले. 'गन्धेन मदकरो पब्बतो'। तेथील मेघसमान वाटणाऱ्या निळसर वनराई, आंबा, कवठ, फणस, जांभुळ, बेहडा इत्यादी विविध वृक्ष, कोकिलांचे मधुर संगीत, खजुरांच्या माळांनी लगडलेली खजुराची झाडे, सरोवरातील विविध रंगांची कमळे ह्या सर्वांमुळे गन्धमादनाचा परिसर फारच बहारीचा झाला होता. ह्याच रम्य परिसरात दानवीर राजा वेस्सन्तर अरण्यवासात आपल्या कुटुंबासोबत राहत होता.

एस सो विस्सुतो कन्तो पब्बतो गन्धमादनो ।
यत्थ आपो च रुक्खा च सकुणा च मनोरमा ॥
एते नीला पतिट्ठन्ति, नाना फलधरा दुमा ।
उगता अब्भकूटा' व नीला अज्जनपब्बता ॥
अम्बा कपित्था पनसा साला जम्बु विभीतका ।
सम्पवेधन्ति वातेन सकिं पीता व माणवा ॥
अव्हयन्तेव गच्छन्तं, साखापत्तसमीरिता ।
रमयन्ते ' व आगन्तं, मोदयन्ति निवासिनं ॥
दुमानं पन साखासु गन्धब्बं पि सुणाथ तं ।
कूजन्ति कोकिला तत्थ सम्पतन्ति दुमा दुमं ॥

अज्जेत्थ पुप्फिता अम्ब, अज्जे तिट्ठन्ति दोविला ।
 अज्जे आमा च पक्का च भिन्नवण्णा तदभयं ॥
 परिभोगेहि रुक्खेहि वनं तं रतिवड्ढनं ।
 देवानमिव आवासो सोभति नन्दनूपमं ॥
 माला' व गन्थिता ढन्ति खज्जुरीनं ब्रह्मवने ।
 नभं ताराचितं येव वनं तं पटिभाति मे ।
 नानावण्णेहि फुल्लेहि पुप्फेहि रुचिरं बहु ॥
 तत्थे' व पुन पोक्खरणी, भूमिभागे मनोरमे ।
 पदुमुप्पलसज्छन्ना, देवानमिव नन्दने ॥
 तीणि उप्पलजातानि तस्मिं सरसि पस्सथ ।
 नीलानेकानि सेतानि अथो लोहितकानि च ॥
 अत्थेत्थ वाता वायन्ति दक्खिणा अथ पच्छिमा ।
 पदुमानं च रेणूहि ओकिण्णो होति अस्समो ॥
 अत्थेत्थ सकुणा सन्ति, नानावण्णा मनोहरा ।
 मोदन्ति सह भरियाहि, अज्जमज्जं पकूजिनो ।
 दहरा चेव वुड्ढा च रुक्खा तत्थ सुपुप्फिता ।
 अस्समं उभतो ठन्ति, अग्यागारं समन्ततो ॥
 यानि कानि च पुप्फानि वण्णवन्तानि नन्दने ।
 सब्बानि तत्थ विज्जन्ति, एवं रम्मो हि अस्समो ॥

(वेस्सन्तर जातक - आवश्यक फेरफार करुन)

सद्वत्थ (शब्दार्थ)

विस्सुत (वि.) - प्रसिद्ध
 कन्त (वि.) - सुंदर
 उगगत (वि.) - वर आलेला
 अज्जनपब्बत (पुं.) - काजळाचा डोंगर
 टुम (पुं.) - झाड
 अब्भकूट (पुं.) - ढगाची कड, ढगाचे निमुळते टोक
 साल (पुं.) - साल
 सं+प+वेध (सम्पवेधाति) - हेलकावे खाणे, डोलणे
 पीत (वि.) - प्यालेला

प+ठा (पतिट्ठति) - उभे राहणे
 पब्बत (पुं.) - डोंगरांची रांग
 आपो (स्त्री.) - पाणी
 सकुण (पुं.) - पक्षी
 कपित्थ (पुं.) - कवठ
 पनस (पुं.) - फणस
 विभीतक (पुं.) - बेहडा
 सकिं (वि.) - पहिल्याप्रथम, एकवार
 व्हे (व्हेति-व्हयति) - हाक मारणे

अह्वयन्त (वि.) - हाक मारणारा (आ+व्हे धातूपासून)
साखापत्तसमीरित (वि.) - ज्याच्या शाखा व पाने जोराने
हलविली जात आहे असा
गन्धब्ब (नपुं.) - गायन, गाण्याचा आवाज
पुष्पित (वि.) - मोहोर आलेला, फुललेला
पक्क (वि.) - पिकलेला, पूर्ण वाढ झालेला
परिभोग (वि.) - उपभोगक्षम, उपयुक्त
ब्रहा (वि.) - मोठी
पटि+भा-(पटिभाति) - वाटणे, सुचणे
पदुम (नपुं.) - रक्तकमळ
सञ्छन्न (वि.) - झाकून गेलेला
ओकिण्ण (वि.) - भरलेला
अग्यागार (नपुं.) - अग्निशाळा
खज्जुरी (स्त्री.) - खजुरी

अभ्यास

- (१) वेस्सन्तराचे निवासस्थान कुठे होते ?
- (२) गंधमादन पर्वत कसा दिसत होता ?
- (३) गंधमादन पर्वतावर असलेल्या फुलांची व फळांची नावे लिहा.

- निसर्गसौंदर्याची ओळख करून देणे.
- परिसरातील निसर्गसौंदर्याचे निरीक्षण करून त्याचे वर्णन करावे.

अज्जासिकोण्डज्ज थेरो ।

‘थेरगाथा’ हा खुद्दनिकायाचा आठवा ग्रंथ आहे. या ग्रंथात २६४ थेरांच्या (म्ह. भिक्खुच्या) गाथा संकलित केल्या आहेत. हा ग्रंथ स्वकथनात्मक स्वरूपाचा असून प्रामुख्याने भिक्खूंच्या भिक्खू होण्यापूर्वीच्या जीवनाची माहिती यात वर्णन केली आहे. तसेच भिक्खू झाल्यावर त्यांच्या जीवनात तथागत बुद्धाच्या उपदेशाने त्यांना उच्च प्रतीचा आनंद कसा प्राप्त झाला याचेही वर्णन या ग्रंथातून दिसून येते. त्या शिवाय भिक्खूंनी तथागत बुद्धाच्या वेगवेगळ्या शिकवणीवर आणि तत्त्वज्ञानावर भाष्य केल्याचे पाहावयास मिळते.

प्रस्तुत गाथा ह्या तत्त्वज्ञानात्मक स्वरूपाच्या असून यामध्ये तथागत बुद्धाच्या शिष्यांमध्ये वयाने सर्वात मोठे आणि सर्वात प्रथम अर्हंत झालेल्या अज्जासिकोण्डज्ज थेराने कामासक्त लोकांना उपदेश करताना गायिलेल्या गाथा आहेत. अनिच्च, दुक्ख व अनत्त हे तथागत बुद्धाच्या महान शिकवणीतील तत्त्वज्ञान थेराने सहजगत्या व्यक्त करित मानवाच्या दुक्ख-मुक्तीचा मार्ग सांगितला आहे.

एस भिच्चो पसीदामि, सुत्वा धम्मं महारसं ।
 विरागो देसितो धम्मो, अनुपादाय सब्बसो ॥१॥

बहूनि लोके चित्रानि, अस्मिं पठविमण्डले ।
 मथेन्ति मज्जे सङ्कप्पं, सुभं रागूपसंहितं ॥२॥

रजमुहतं च वातेन, यथा मोघोपसम्मये ।
 एवं सम्मन्ति सङ्कप्पा, यदा पज्जाय पस्सति ॥३॥

सब्बे सङ्खारा अनिच्चा ति, यदा पज्जाय पस्सति ।
 अथ निब्बिन्दति दुक्खे, एस मग्गो विसुद्धिया ॥४॥

सब्बे सङ्खारा दुक्खा ति, यदा पज्जाय पस्सति ।
 अथ निब्बिन्दति दुक्खे, एस मग्गो विसुद्धिया ॥५॥

सब्बे धम्मा अनत्ता ति, यदा पज्जाय पस्सति ।
 अथ निब्बिन्दति दुक्खे, एस मग्गो विसुद्धिया ॥६॥

बुद्धानुबुद्धो यो थेरो, कोण्डज्जो तिब्बनिक्कमो ।
 पहीनजातिमरणो, ब्रह्मचरियस्स केवली ॥७॥

ओघपासो दळ्हखिलो, पब्बतो दुप्पदालयो ।
 छेत्वा खिलं च पासं च, सेलं भेत्वान दुब्धिदं ॥

तिण्णो पारङ्गतो झायी, मुत्तो सो मारबन्धना ॥८॥

उद्धतो चपलो भिक्खु, मित्ते आगम्म पापके ।
 संसीदति महोघस्मिं, ऊमिया पटिकुज्जितो ॥९॥

अनुद्धतो अचपलो, निपको संवुत्तिन्द्रियो ।
 कल्याणमित्तो मेधावी दुक्खस्सन्तकरो सिया ॥१०॥

कालपब्बङ्गसङ्कासो, किसो धमनिसन्थतो ।
 मत्तञ्जू अन्नपानस्मिं अदीनमनसो नरो ॥११॥
 फुट्ठो डंसेहि मकसेहि, अरञ्जस्मिं ब्रह्मवने ।
 नागो सङ्गामसीसे व, सतो सत्राधिवासये ॥१२॥
 नाभिनन्दामि मरणं, नाभिनन्दामि जीवितं ।
 कालञ्च पटिकङ्कामि, निब्बिसं भतको यथा । ॥१३॥
 नाभिनन्दामि मरणं, नाभिनन्दामि जीवितं ।
 कालञ्च पटिकङ्कामि, सम्पजानो पतिस्सतो ॥१४॥
 परिचिण्णो मया सत्था, कतं बुद्धस्स सासनं ।
 आहितो गरूको भारो, भवनेत्ति समूहता ॥१५॥
 यस्स चत्थाय पब्बजितो, अगारस्मानगारियं ।
 सो मे अत्थो अनुप्पत्तो, किं मे सद्धिविहारिना' ति ॥१६॥

(थेरगाथा - नालंदा प्रकाशन)

सद्वत्थ (शब्दार्थ)

भिज्जो (अ.) - अत्याधिक, अतिशय
 विरागो - विराग (पुं.) - अनासक्त, वैराग्ययुक्त
 सब्बसो (क्रि.वि.) - सर्व तद्देहे
 मथन्ति (मथति, क्रि.) - घुसळतात
 महोघस्मिं (महोघ पुं.) - महापुरात
 निपको (वि.) - दक्ष
 धमनिसन्थतो - संपूर्ण शरीर धमन्या-नसांनी मढलेला
 भत्तको (भतक, पुं.) - नोकर
 परिचिण्णो (परिचिण्ण, कृ.) - सेवा केलेला

पसीदामि (पसीदति) (क्रि.) - मी प्रसन्न आहे
 देसितो (देसित कृ.) - उपदेशित, उपदेश केलेला
 पठविमण्डले - (स्त्री.) - पृथ्वीतलावर
 पहिनजाति - जन्म-मृत्यू क्षीण झाला
 उम्मिया (उम्मि, स्त्री.) - लाटा
 किसो (किस, वि.) - कृश, अशक्त, दुर्बल
 निब्बिस (वि.) - स्वतंत्र, मुक्त झालेला
 सम्पजानो (सम्पजान, वि.) - जागृतीपूर्वक
 गरूको (गरुक, वि.) - भारी

अभ्यास ***

१. खालील प्रश्नांची मराठीमध्ये उत्तरे लिहा.

- (१) अज्जाकोण्डज्जो थेराने लोकांना कोणता उपदेश केला ?
- (२) मार्गभ्रष्ट भिक्खूंना थेराने कसा उपदेश केला ?
- (३) ज्ञानप्राप्ती प्रकट करताना थेर स्वतःबद्दल काय म्हणतात ?

टिपणे

- अनिच्च, दुक्ख, अनत्त ह्या संकल्पना स्पष्ट करा.
- बंधन म्हणजे काय? बंधनातून मुक्त कसे व्हावे?

सावत्थिनिदानं । एकमन्तं निसिन्नो खो राजा पसेनदि कोसलो भगवन्तं एतदवोच — “कथं नु खो, भन्ते, दानं दातव्वं” ति ?

“यत्थं खो, महाराज, चित्तं पसीदती” ति ।

“कथं पन, भन्ते, दिन्नं महप्फलं” ति ?

“अज्जं खो एतं, महाराज, कथं दानं दातव्वं, अज्जं पनेतं कथं दिन्नं महप्फलं ति । सीलवतो खो, महाराज, दिन्नं महप्फलं, नो तथा दुस्सीले । तेन हि, महाराज, तज्जेवेत्थं पटिपुच्छिस्साम । यथा ते खमेय्य तथा नं व्याकरेय्यासि । तं किं मज्जसि, महाराज, इध त्वस्स युद्धं पच्चुपट्ठितं सङ्गामो समुपब्यूळ्हो । अथ आगच्छेय्य खत्तियकुमारो असिक्खितो अकतहत्थो अकतयोगो अकतूपासनो भीरू छम्भी उत्रासी पलायी । भरेय्यासि तं पुरिसं, अत्थो च ते तादिसेन पुरिसेना” ति ?

“नाहं, भन्ते, भरेय्हं तं पुरिसं, न च मे अत्थो तादिसेन पुरिसेना” ति ।

“अथ आगच्छेय्य ब्राह्मणकुमारो असिक्खितो अथ आगच्छेय्य वेस्सकुमारो असिक्खितो अथ आगच्छेय्य सद्धकुमारो असिक्खितो न च अत्थो तादिसेन पुरिसेना” ति ।

“तं किं मज्जसि, महाराज, इध त्वस्स युद्धं पच्चुपट्ठितं सङ्गामो समुपब्यूळ्हो । अथ आगच्छेय्य खत्तियकुमारो असिक्खितो अकतहत्थो अकतयोगो कतूपासनो अभीरू अछम्भी अनुत्रासी अपलायी । भरेय्यासि तं पुरिसं, अत्थो च ते तादिसेन पुरिसेना” ति ?

भरेय्याहं, भन्ते, तं पुरिसं, अत्थो च मे तादिसेन पुरिसेना” ति ।

इदमवोच सत्था एतदहोसि —

“इस्सत्तं बलविरियं च, यस्मिं विज्जेथ माणवे ।

तं युद्धत्थो भरे राजा, नासूरं जातिपच्चया ॥

“तथेव खन्तिसोरच्चं, धम्मा यस्मिं पतिट्ठिता ।

अरियवुत्तिं मेधाविं, हीनजच्चं पि पूजयो ।

“कारये अस्समे रम्मे, वासयेत्थं बहुस्सुते ।

पपञ्चविवने कयिरा, दुग्गे सङ्कमनानि च ॥

“अन्नं पानं खादनीयं, वत्थसेनासनानि च ।

ददेय्य उजुभूतेसु, विप्पसन्नेन चेतसा ॥

“यथा हि मेघो थनयं, विज्जुमाली सतक्ककु ।

थलं निन्नं च पूरेति, अभिवस्सं वसुन्धरं ॥

(संयुक्तनिकायो - आवश्यक ते बदल करुन)

४९

कोधनो उपनाहि च, पापमक्खी च यो नरो ।
विपन्नदिट्ठि मायावी, तं जज्जा वसलो इति ॥१॥
एकजं वा द्विजं वा पि, योध पाणं विहिंसति ।
यस्स पाणे दया नत्थि, तं जज्जा वसलो इति ॥२॥
यो हन्ति परिरून्धति, गामानि निगमानि च ।
निगाहको समज्जातो, तं जज्जा वसलो इति ॥३॥
गामे वा यदि वा रज्जे, यं परेसं ममायितं ।
थेय्या अदिन्नमादेति, तं जज्जा वसलो इति ॥४॥
यो हवे इणमादाय, चुज्जमानो पलायति ।
न हि ते इणमत्थी ति, तं जज्जा वसलो इति ॥५॥
यो वे किञ्चिक्खकम्पता, पन्थस्मिं वजन्तं जनं ।
हन्त्वा किञ्चिक्खमादेति, तं जज्जा वसलो इति ॥६॥
यो अत्तहेतु परहेतु, धनहेतु च यो नरो ।
सक्खिपुट्ठो मुसा ब्रूति, तं जज्जा वसलो इति ॥७॥
यो आतीनं सखानं वा, दारेसु पटिदिस्सति ।
साहसा संपियेन वा, तं जज्जा वसलो इति ॥८॥
यो मातरं वा पितरं वा, जिण्णकं गतयोब्बनं ।
पहू सन्तो न भरति, तं जज्जा वसलो इति ॥९॥
यो मातरं वा पितरं वा, भातरं भगिनिं ससुं ।
हन्ति रोसेति वाचाय, तं जज्जा वसलो इति ॥१०॥
यो अत्थं पुच्छितो सन्तो, अनत्थमनुसासति ।
पटिच्छन्नेन मन्तेति, तं जज्जा वसलो इति ॥११॥
यो कत्वा पापकं कम्मं, मा मं जज्जा ति इच्छति ।
यो पटिच्छन्नकम्मन्तो, तं जज्जा वसलो इति ॥१२॥

परिशिष्ट - १

टीपा -

- १) पब्बज्जा
- २) तिसरण
- ३) चीवर
- ४) अर्हत
- ५) चरियं

निबंध -

- १) गामं ।
- २) कस्सको ।
- ३) पाठसाला ।
- ४) उय्यानं ।
- ५) रुक्खो ।
- ६) मम अज्झापको ।

व्याकरण

समास

दोन अथवा दोहोंपेक्षा अधिक शब्दांना एकत्र केल्यावर तो शब्द लहान करण्याकरिता विभक्तीचा लोप करून जो एक शब्दसमूह केला जातो त्याला समास म्हणतात.

पालि भाषेत समास सहा आहेत -

(१) अव्ययिभाव = अव्ययीभाव	(२) तत्पुरुष = तत्पुरुष
(३) कम्मधारय = कर्मधारय	(४) बहुव्रीहि = बहुव्रीहि
(५) किरियत्थ = क्रियार्थ	(६) द्वन्द्व = द्वन्द्व

तत्पुरुष समास - (अमादि) प्रथमा विभक्ति सोडून इतर विभक्तींमधील विभक्ती चिन्हांचा लोप होतो तेव्हा तत्पुरुष समास होतो. उदाहरणार्थ -

विभक्ति	विग्रह	समास	अर्थ
दुतिया	गामं गतो	गामगतो	गावाला गेलेला
दुतिया	कुम्भं करोति	कुम्भकारो	कुंभार
ततिया	उरसा गच्छति	उरगो	साप
ततिया	पादेहि पिबति	पादपो	झाड
ततिया	पितुना सदिसो	पितुसदिसो	पित्याप्रमाणे
चतुत्थी	धम्मस्सं देय्यं	धम्मदेय्यं	धर्मांला देण्यायोग्य
चतुत्थी	रजनाय दोणि	रजनदोणि	रंगविण्याचे भांडे
पञ्चमी	चोरेहि भयं	चोरभयं	चोरापासून भय
छट्ठी	रुक्खस्स साखा	रुक्खसाखा	झाडाची फांदी
छट्ठी	रज्जो पुरिसो	राजपुरिसो	शिपाई
सत्तमी	वने चरति	वनचरो	वनात फिरणारा

बहुव्रीहि (अञ्जत्थ)

ज्या समासातील शब्द विशेषण होऊन तिसऱ्याच शब्दाचा संकेत प्रकट करतात तेव्हा त्यांना बहुव्रीहि समास म्हणतात. उदाहरणार्थ —

विग्रह	समास	अर्थ	विग्रह	समास	अर्थ
बहूनि धनानि यस्स सो	बहुधनो	श्रीमंत	जितानि इंद्रियानि यस्स सो	जितिन्द्रियो	मुनी
लम्बा कण्णा यस्स सो	लम्बकण्णो	लांब कानाचा	वजिरं पाणिमिहं यस्स सो	वजिरपाणि	वज्रपाणी (इंद्र)
समानं उदरं यस्स सो	सोदरियो	(सक्खा) भाऊ	मना सेट्ठा एतेसं इति	मनोसेट्ठा	धर्म
उदकं पीयते अस्मिं इति	उदपानं	पाणवठा			

द्वन्द्व (चत्थ)

दोन अथवा जास्त शब्दांतील 'च' (आणि) चा लोप करून जो समास तयार होतो त्याला 'द्वन्द्व' समास म्हणतात. द्वन्द्व समास दोन प्रकारचे आहेत — १) समाहार, २) इतरेतर

१) **समाहार** : दोन संज्ञा समासांत येऊन 'च' ने जोडल्यावर अर्थ प्रगट करतात आणि एका समाहाराचा (समूहाचा) बोध करतात, तेव्हा तो समाहार द्वन्द्व समास होतो. हा समास नपुंसकलिङ्गी असतो.

मुखं च नासिका च	मुखनासिकं	गीतं च वादितं च	गीतवादितं
युगं च नङ्गलं च	युगनङ्गलं	असि च चम्पं च	असिचम्पं
अहि च नकलं च	अहिनकुलं	डंसो च मकसो च	डंसमकसं
विज्जा च चरणं च	विज्जाचरणं	दासि च दासं च	दासिदासं
कण्हो च सुक्को च	कण्णसुक्कं		

२) **इतरेतर** : जेव्हा समासातील दोन्ही पदे प्रधान असतात तेव्हा त्यांस इतरेतर द्वन्द्व समास म्हणतात.

चन्दिमा च सुरियो च	चन्दिमसुरिया	समणो च ब्राह्मणो च	समणब्राह्मणा
माता च पिता च	मातापिता	जाया च पति च	जयम्पती
पिता च पुत्रो च	पितापुत्रो		

१) **समाहार-इतरेतर** : खालील समास समाहार आणि इतरेतर दोन्ही आहेत.

साकं च सालं च	साकसालं	गो च महिसं च	गोमहिसं
अजो च एळको च	अजेळकं	हिरज्जं च सुवण्णं च	हिरज्जसुवण्णं
सालि च यवकं च	सालियवकं	कासि च कोसलं च	कासिकोसलं

परिशिष्ट

कंसातील योग्य शब्दांचा उपयोग करून कथा पूर्ण करा.

- १) अतीते वाराणसियं ——— रज्जं कारन्ते हिमवन्तप्यदेसे बोधिसत्तो कपियोनियं ——— नागबलो थामसम्पन्नो महासरीरो सोभगपत्तो हुत्वा गङ्गानिवत्तने अरज्जातने ——— कप्पेति । तदा गङ्गाय एको सुंसुमारो वसि । अथस्स भरिया बोधिसत्तस्स सरीरं दिस्वा तस्स हृदयमंसे ——— उप्पादेत्वा सुंसुमार आह 'अहं सामि, एतस्स ——— हृदयमंसं खादितुकामा' ति ।
(कपिराजस्स, वासं, दोळ्हं, ब्रह्मदत्ते, निब्बतित्वा)

- २) अतीते ----- ब्रह्मदत्ते रज्जं कारेन्ते बोधिसत्तो हिमवन्तप्पदेसे रुक्खकोट्टक सकुणो हुत्वा ----- ।
अथेकस्स सीहस्स मंसं खादन्तस्स अट्ठि ----- लग्गि । गलो उद्धमायि, गोचरं गण्हितुं न सक्कोति, खरा ----- वतन्ति ।
अथ नं सो सकुणो गोचरपसुता दिस्वा साखाय ----- ‘किन्ते दुक्खं’ ति पुच्छि । सो तं अत्थ
आचिक्खि । (वेदना, निलीनो, गले, वाराणसियं, निब्बति)
- ३) सोणा सावत्थियं ----- निब्बति । वयप्पत्ता पतिकुलं गता । दस पुत्तधितरा लभित्वा ----- ति पज्जायित्थ । सा -----
— पब्बजिते पुत्त धीता घरावासे पतिट्ठापेत्वा सब्बं ----- पुत्तानं विस्सज्जेत्वा अदासि । न किञ्चि ----- ठपेसि ।
(अत्तनो, धनं, बहुपुत्तिका, सामिके, कुलगेहे)
- ४) अजिण्ठा गुहायो ----- समीपे सन्ति । गुहायो पब्बतमज्झे सन्ति । सब्बे गुहायो ----- सन्ति । गुहाय काले -----
अत्थि । अजिण्ठा गुहाय मज्झे उत्तम ----- थुपं च चेतियं च सन्ति । तानि पस्सितुं ----- अजिण्ठा गच्छन्ति ।
(बुद्धसिप्पं, बहुजना, पाचीन, ओरंगाबाद, छब्बीसति)
- ५) अतीते एकस्मि ----- सिहो च व्यग्घो च द्वे सहायका होन्ति । एकस्सा येव गुहाय ----- । तदा बोधिसत्तोपि
तस्मिं येव पब्बतपादे वसति । अथेक दिवसं तेसं ----- सीतं निस्साय विवादो उदपादि । व्यग्घो ‘काले येव सीतं होती’ ति
-----, सिहो ‘जुण्हे येवा’ ति । ते उभोपि अत्तनो ----- छिन्दितुं असक्कोन्ता बोधिसत्तस्स सन्निकं गता ।
(वसति, पब्बतपादे, सहायकानं, कड्ख, आह)

सर व्यञ्जना च वग्निकरणं (स्वर-व्यंजनांचे वर्गीकरण)

सर (स्वर)

स्वरांचे तीन भागांमध्ये वर्गीकरण करण्यात येते. कच्चायन व्याकरणानुसार ते पुढील प्रमाणे आहेत. जसे - १) रस्स सर २) दीघ सर ३) मज्झिम सर

रस्स सर

अ, इ, उ

दीघ सर

आ, ई, ऊ

मज्झिम सर

ए, ओ

व्यञ्जना

पकारो		वग्नो	कठोर	मुदु	अनुनासिक
१) कण्ठ्य	-	क-वग्नो	क, ख	ग, घ	ङ
२) तालव्य	-	च-वग्नो	च, छ	ज, झ	ञ
३) मुर्द्धन्य	-	ट-वग्नो	ट, ठ	ड, ढ	ण
४) दन्त्य	-	त-वग्नो	त, थ	द, ध	न
५) ओष्ठ्य	-	प-वग्नो	प, फ	ब, भ	म
६) अन्तः	-	————	य, र, ल, व, ळ		
७) उष्माक्षर	-	————	स		
८) प्राणध्वनी	-	————	ह		
९) निग्गहीत	-	————	अं		

वण्णमाला (वर्णमाला)

आपल्या मुखातून जे मूळ ध्वनी बाहेर पडतात त्यांना वण्ण (वर्ण) असे म्हणतात. पालि भाषेमध्ये कच्चायन व्याकरणानुसार एकूण ४१ तर मोग्गल्लायन व्याकरणानुसार एकूण ४३ वर्ण आहेत. ज्यामध्ये कच्चायन व मोग्गल्लायन व्याकरणानुसार अनुक्रमे ८ व १० स्वर असून ३३ व्यंजने आहेत. त्यांचे वर्गीकरण पुढील प्रमाणे आहे —

सर (स्वर)

कच्चायन व्याकरणानुसार आठ स्वर आहेत. जसे — अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ए, ओ
तर मोग्गल्लायन व्याकरणानुसार दहा स्वर आहेत. जसे — अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ए, ऐ, ओ, औ

व्यञ्जना (व्यंजने)

१) कण्ठ्य	- क, ख, ग, घ, ङ	२) तालव्य	- च, छ, ज, झ, ञ
३) मुर्धन्य	- ट, ठ, ड, ढ, ण	४) दन्त्य	- त, थ, द, ध, न
५) ओष्ठ्य	- प, फ, ब, भ, म	६) अन्तःस्थ	- य, र, ल, व, ळ
७) उष्माक्षर	- स	८) प्राणध्वनी	- ह
९) निग्वहीतं (अनुस्वार)	- अं		

सर परिवत्तन (स्वर परिवर्तन)

- १) मराठीतील/संस्कृतमधील ऋ, ॠ, ॡ, ऐ, औ, अः हे स्वर पालिभाषेत आढळत नाहीत. 'ऋ' बदल काही ठिकाणी 'अ' काही ठिकाणी 'इ' आणि काही ठिकाणी 'उ' होतो.
- ऋ - अ = कृषि - कसि, घृत - घत, मृत - मत, शृंखला - संखला.
ॠ - इ = कृमि - किमी, ऋण - इण, श्रृंग - सिंग, तृणं - तिणं.
ॡ - उ = ऋतु - उतु, ऋषभ - उसभ, मृदु - मुदु, मृषा - मुसा.
- २) ॡ - मराठीत/संस्कृतमध्ये फार क्वचितच ठिकाणी आढळतो. पालि भाषेत त्याचा सर्वथा अभाव आहे.
- ३) ऐ - ए = तैल - तेल, ऐरावत - एरावत, शैल - सेल, वैशाख - वेसाख.
ऐ - इ = ऐश्वर्य - इस्सरिय, सैन्धव - सिन्धवी, वैभव - विभवो.
- ४) औ - ओ = औषध - ओसध, गौतम - गोतम, पौर - पोर, औदारिक - ओदरिक
औ - अ = सौम्य - सम्म औ - आ = गौरव - गारव
औ - उ = मौक्तिकं - मुक्तिकं, औद्धत्य - उद्धत्य, औत्सुक्यं - उस्सुक्यं

व्यञ्जण परिवत्तन (व्यंजन परिवर्तन)

- १) पालिमध्ये 'श' आणि 'ष' उपयोगात आणला जात नाही. त्याऐवजी 'स' चा उपयोग केला जातो.
- श, ष - स = शेष - सेस, आकाश - आकास श, ष - छ = शावक - छापक, षष्ठ = छट्ट
- २) पालिभाषेत कोणतेही पद हलन्त (व्यंजनात) नसते. अशा अन्त्य व्यंजनाचा लोप केला जातो.
- भगवा(न्) - भगवा, गुणवा(न्) - गुणवा, याव(त्) - याव, विद्यु(त्) - विज्जु, पश्चा(त्) - पच्छा.
- ३) पालि भाषेत अन्त्य 'म' च्या स्थानी नेहमी अनुस्वार असतो.
- चितम् - चितं, सत्यम् - सच्चं, तीर्थम् - तित्थं

४) पालिभाषेत विसर्गाचा (:) चा लोप झाला आहे. संस्कृतातील अकारान्त पदाच्या शेवटी जो विसर्ग असतो त्याच्या जागी पालिमध्ये 'ओ' होतो. इतर ठिकाणी विसर्गाचा अभाव असतो.

बुद्धः = बुद्धो, कः - को, एषः - एसो.

५) विसर्गाच्या पुढे जर स, ज्ञ, ष असेल तर विसर्गाच्या स्थानी 'स' होतो.

दुःसह - दुस्सह, निःशोक - निस्सोक

६) पालिभाषेत 'रेफ (रफार)' चा अभाव आहे. ब्राह्मण - बाह्मण, ब्रह्म - बह्मा

अ) सर्व ठिकाणी संयुक्त व्यंजनातील 'र'चा लोप होतो व उरलेला वर्ण द्वित्व पावतो.

कर्ण - कण्ण, पर्ण - पण्ण, कर्म - कम्म, चक्र - चक्क, चर्म - चम्म, धर्म - धम्म, सर्व - सब्ब

आ) संस्कृत/मराठी मधील शब्दाच्या आरंभी 'र'युक्त जोडाक्षर असल्यास पालित त्या 'र' चा लोप होतो. परंतु उरलेला वर्ण द्वित्व पावत नाही.

ग्राम - गाम, प्रजा - पजा, ग्रंथ - गंथ, प्रिय - पिय, प्रकार - पकार, प्रपंच - पपंच.

इ) 'र्य' बदल 'रिय' होतो व 'र्य' मागील दीर्घ स्वर ऋस्व होतो.

भार्या - भरिया, सूर्य - सुरिय, आर्य - अरिय, कदर्य - कदरिया.

७) अ) दीर्घ स्वराच्या पुढे संयुक्त व्यंजन किंवा अनुस्वार आल्यास दीर्घ स्वर ऋस्व होतो.

मार्दव - मद्धिवं, तीर्थ - तिथं, ईश्वर - इस्सर, पराक्रम - परक्कम, कुर्म - कुम्म

शालम् - सालं, नदीम् - नदिं

आ) ऋस्व स्वरातील अनुस्वाराचा लोप होऊन तो ऋस्व स्वर दीर्घ होतो व दीर्घ स्वरावर अनुस्वार आला असेल तर तो दीर्घ स्वर ऋस्व होतो.

सिंह - सीह, विंशति - वीसति, संदंश - संडास, मांस - मंस, पांशु - पंसु

८) पदातील आदि 'क्ष' चा 'ख' होतो.

क्षीरं - खीरं, क्षेम - खेम

९) पदातील मध्य 'क्ष'चा काही ठिकाणी 'क्ख' तर काही ठिकाणी 'च्छ' होतो.

दक्षिण - दक्खिण, मोक्ष - मोक्ख, पक्ष - पच्छ, अक्षि - अच्छि, अक्खि

१०) 'ड', 'ढ' चा अनुक्रमे 'ळ' किंवा 'ळ्ह' होतो.

दाडिम - दाळिम, गुड - गुळ, षोडस - सोळस, क्रीडा - कीळा, तडाग - तळाक, आषाढ - आसाळ्ह

११) जोडाक्षरात शेवटचे व्यंजन 'म', 'न', 'य' किंवा 'व' असेल तर त्याचा लोप होतो व उरलेल्याचे द्वित्व होते.

युग्म - युग्ग, नग्न - नग्ग, सौम्य - सम्म, अध्वा - अब्धा.

परंतु 'म', 'न', 'य', 'व' हे वर्ण 'ह' शी संयुक्त असतील तर त्याचा लोप होत नाही, पण 'म', 'न', 'य', 'व' बदलते.

सह्य - सय्ह, वह्नि - वन्हि, परंतु 'ब्राह्मण' व 'ब्रह्म' या ऐवजी 'बाम्हण', 'बम्ह' होतात.

१२) जोडाक्षरातील 'व' चा 'ब' होतो व त्याचे द्वित्व होते.

सर्व - सब्ब, पर्वत - पब्बत

१३) जोडाक्षरांचे पालि शब्दातील इतर काही बदल पुढील प्रमाणे आहेत.

अ.क्र.	जोडाक्षर	शब्दारंभी	शब्दामध्ये
१)	त्य, भ्य, द्य, ध्य	च, छ, ज, झ त्याग - चाग युति - जुति ध्यान - ज्ञान	च्च, च्छ, ज्ञ, ज्ञ नृत्य - नच्च मद्य - मज्ज तत्थ - तच्छ
२)	स्त, स्थ, ष्ठ	थ, ट, ठ, ठु स्तुति - थुति स्थान - ठान	गृहस्थ - गहटु काष्ठ - कटु
३)	श्र्व, प्स, त्स	—	च्छ आश्चर्य - अच्छरिय अप्सरा - अच्छरा वत्स - वच्छ
४)	ष्क, स्क, क्ष	ख स्कन्ध - खन्ध शान्ति - खन्ति	कख भिक्षु - भिक्खु शुष्क - सुक्ख
५)	क्ष	छ क्षुब्ध - छुब्ध	च्छ इक्षु - उच्छु
६)	स्प, ष	फ स्पदन - फंदन	प्फ पुष्प - पुप्फ
७)	न्य, ण्य, ज्ञ	ज न्याय - जाय	ज्ज कन्या - कज्जा प्रज्ञा - पज्जा अरण्य - अरज्ज
८)	ष्ण	—	ण्ह उष्ण - उण्ह

धातुरूपाविषयी माहिती

- क्रियावाचक शब्दाला 'धातू' म्हणतात. पालिभाषेत हे धातू १) परस्मैपद (परस्मैपद) व २) अत्तनोपद (आत्मनेपद) असे दोन पद प्रकारात विभागले गेले आहेत. मूळ धातूला परस्मैपदाचे प्रत्यय लावून क्रियापद बनवता येते. मात्र संस्कृतातील अनेक आत्मनेपदी धातू पालिभाषेत परस्मैपदी मानून चालवले जातात. एकंदरीत पालिभाषेत आत्मनेपदी क्रियापदांची रूपे कमी आहेत.
- प्रामुख्याने पालिमध्ये परस्मैपदाचा उपयोग करण्यात येतो. आत्मनेपद कर्मणि प्रयोग व कवितेत उपयोगात येते.
- पालिभाषेत द्विवचन नसल्याने क्रियापद एकवचनी किंवा अनेकवचनी असते.

४) पालि व्याकरणात अनुक्रमे तीन पुरुष आहेत. पालि व मराठी व्याकरणातील पुरुषांमध्ये खालीलप्रमाणे क्रम आहेत-

पालि

मराठी

उत्तम पुरिस

प्रथम पुरुष

मज्झिम पुरिस

द्वितीय पुरुष

पठम पुरिस

तृतीय पुरुष

५) काळ व अर्थवाचक काही पालि संज्ञा पुढील प्रमाणे -

पालि

मराठी

१) पच्चुपन्न कालो

वर्तमानकाळ

२) हीय्यत्तनी /अतीत कालो

भूतकाळ

३) भविस्सन्ती /अनागत कालो

भविष्यकाळ

पच्चुपन्न कालो (वर्तमानकाळ)

वर्तमानकाळी परस्मैपदी प्रत्यय पुढील प्रमाणे

पुरिस	एकवचन	अनेकवचन	'पच' - शिजविणे			'अस' - असणे		
			पुरिस	एकवचन	अनेकवचन	पुरिस	एकवचन	अनेकवचन
उत्तमपुरिस	मि	म	उत्तमपुरिस	पचामि	पचाम	उत्तमपुरिस	अत्थि	सन्ति
मज्झिमपुरिस	सि	थ	मज्झिमपुरिस	पचसि	पचथ	मज्झिमपुरिस	अस्सि	अत्य
पठमपुरिस	ति	अन्ति	पठमपुरिस	पचति	पचन्ति	पठमपुरिस	अस्मि, अम्हि	अस्म, अम्ह

(खाद, नम, गच्छ, वस, कस इत्यादी धातू 'पच' प्रमाणे चालतात.)

हीय्यत्तनी (भूतकाळ)

भूतकाळी परस्मैपदी प्रत्यय पुढीलप्रमाणे चालतात -

पुरिस	एकवचन	अनेकवचन	'खाद' - खाणे		
			पुरिस	एकवचन	अनेकवचन
उत्तमपुरिस	इं	इम्ह	उत्तमपुरिस	खादिं	खादिम्ह
मज्झिपुरिस	इ	इत्य	मज्झिपुरिस	खादि	खादित्य
पठमपुरिस	इ	इंसु, ऊं	पठमपुरिस	खादि	खदिंसु, खादुं

(कीळ, हस, लभ, गच्छ, वस इत्यादी धातू 'खाद' प्रमाणे चालतात.)

भविस्सन्ती/अनागतकालो (भविष्यकाळ)

भविष्यकाळी परस्मैपदी प्रत्यय पुढीलप्रमाणे चालतात -

पुरिस	एकवचन	अनेकवचन	'पठ' - शिकणे		
			पुरिस	एकवचन	अनेकवचन
उत्तमपुरिस	इस्सामि	इस्साम	उत्तमपुरिस	पठिस्सामि	पठिस्साम
मज्झिपुरिस	इस्ससि	इस्सथ	मज्झिपुरिस	पठिस्ससि	पठिस्सथ
पठमपुरिस	इस्सति	इस्सन्ति	पठमपुरिस	पठिस्सति	पठिस्सन्ति

(लभ, गच्छ, नम, वस, कस इत्यादी धातू 'पठ' प्रमाणे चालतात.)

सन्धी

एकापुढे एक येणारे जवळजवळचे वर्ण एकत्र जोडण्याच्या प्रकारास 'सन्धी' असे म्हणतात. पालिमध्ये तीन प्रकारचे सन्धी आहेत — १) स्वर सन्धी, २) व्यंजन सन्धी, ३) निगहित (अनुस्वार) सन्धी. पालित विसर्ग नसल्यामुळे विसर्ग सन्धी होत नाही.

१- स्वर सन्धी

दोन स्वर एकापुढे एक असल्यास ते एकमेकांत मिळून जातात. पालि भाषेतील स्वरसन्धी विषयीचे काही प्रमुख नियम पुढील प्रमाणे आहेत.

(१) 'अ'पासून 'ऊ' पर्यंत स्वरापुढे सजातीय (म्हणजे त्याच प्रकारचा) स्वर आल्यास त्या दोहोंबद्दल एक दीर्घ स्वर होतो.

प्रकार	उदाहरण	सन्धी	प्रकार	उदाहरण	सन्धी
अ+अ	पन+अयं	पनायं	आ+अ	पादा+अपि	पादापि
आ+आ	तव्हा+आकुला	तव्हाकुला	इ+इ	उपट्टहन्ति+इति	उपट्टहन्तीति
इ+ई	नहि+ईदिसो	नहीदिसो	उ+उ	बहु+उपकारो	बहूपकारो
उ+ऊ	बहु+ऊसहन	बहूसहन			

(२) स्वराच्या पुढे स्वर आल्यास दोन पदांचा सन्धी होताना क्वचित पहिल्या स्वराचा लोप होतो.

पुरिस+उत्तमो (= अ + उ) = पुरिसुत्तमो

निलानि+एकानि (=इ+ए) =निलानेकानि

तत्र+इमे (=अ+इ) = तत्रिमे

अज्ज+उपोसथो (= अ+उ) = अज्जुपोसथो

एसो+आवुसो (= ओ +आ) = एसावुसो

(३) स्वराच्या पुढे स्वर आल्यास दोन पदाचा सन्धी होत असता क्वचित पुढच्या स्वराचा लोप होतो.

रुक्खो + अपि (=ओ+अ) = रुक्खोपि

देवो+अम्हि (=ओ+अ) =देवोम्हि

सो+अहं (=ओ+अ)= सोहं

सो+अपि (=ओ+अ) = सोपि

चत्तारो+इमे (=ओ+इ)= चत्तारोमे

(४) स्वराच्या पुढे स्वर आल्यास दोन पदाचा सन्धी होत असता कधी कधी दोहोंपैकी एकाही स्वराचा लोप होत नाही.

कज्जा+इव (=आ+इ) = कज्जाइव

लता+इव (=आ+इ) =लताइव

(५) लोप झालेल्या स्वरापुढे 'इ' असेल तर त्याऐवजी 'ए' होतो आणि 'उ' असेल तर त्याचा 'ओ' होतो.

तस्स+इदं (=अ+इ) =तस्सेदं

वात+इरितं (=अ+इ) = वातेरितं

वाम+उरू (=अ+उ)=वामोरू

वि+उदकं (=इ + उ) = वोदकं

(६) 'इ' (ऋस्व-दीर्घ) अथवा 'उ' (ऋस्व-दीर्घ) यांच्यापुढे इतर वर्ण आल्यास 'इ' चा 'य' आणि 'उ' चा 'व' होतो.

वि+आकतो (=अ+आ) = व्याकतो

इति + अस्स (=इ +अ) = इत्यस्स (इच्चस्स)

सु+आगतो (=उ+आ)= स्वागतं

बहु+आबाधो (=उ+आ) = बव्हाबाधो

२- व्यंजन सन्धी

जेव्हा एक व्यंजन दुसऱ्या व्यंजनाबरोबर अथवा स्वराबरोबर मिळते तेव्हा त्याला व्यंजन सन्धी म्हणतात.

- (१) जेव्हा एखाद्या स्वरापुढे पर-अक्षर हे जर व्यंजन असेल तर पूर्वी असलेला ऋस्व स्वराचा दीर्घ स्वर होतो आणि दीर्घ स्वराचा ऋस्व स्वर होतो –

सम्म+धम्मो (= अ+ध+अ) = सम्माधम्मो

खन्ति+परमं (= इ+प्+अ) = खन्तीपरमं

जायति+सोको (= इ+स्+ओ) = जायतीसोको

मुनि+चरे (= इ+च्+अ) = मुनीचरे

- (२) स्वरापुढे व्यंजन आले असल्यास केव्हा केव्हा त्या व्यंजनाचे द्वित्व होते –

वि+गेहो (= इ+ग्+अ) = विग्गेहो

प+गहो (= अ+ग्+अ) = पग्गहो

दु+कतं (= उ+क्+अ) = दुक्कतं

- (३) 'ए' आणि 'ओ' च्या नंतर कोणताही वर्ण आल्यास 'ए' आणि 'ओ' चा 'अ' होतो -१-

याचके+आगते (= ए+आ) = याचकमागते

सो+सीलवा (= ओ+स्+इ) = ससीलवा

एस्सो+धम्मो (= ओ+ध्+अ) = एस्सधम्मो

३- निगहित (अनुस्वार) सन्धी

निगहिता(अनुस्वार)बरोबर स्वर अथवा व्यंजन मिळते तेव्हा त्याला निगहित सन्धी म्हणतात.

- (१) काही वेळा निगहिताचा लोप होतो.

सं+रत्तो = सारतो

सं+रागो = सारागो

कथं+अहं = कथाहं

गन्तुं+कामो = गन्तुकामो

बुद्धानं+सासनं = बुद्धानसासनं

एव+अहं = एवाहं

- (२) निगहिता (अनुस्वारा)पुढे आलेल्या स्वराचा काही वेळा लोप होतो.

त्वं+असि = त्वंसि

किं+इति = किंती

इदं+अपि = इदमपि

अलं +इदानी = अलन्दानि

- (३) जर निगहितानंतर 'य', 'एव' तसेच 'हि' हे शब्द आल्यास, निगहिताचा काही वेळा 'ज्' होतो. तसेच 'य' पुढे आल्यास पूर्वीच्या 'सं' शब्दावरील निगहिताचा 'ज्' होतो.

तं+एव = तज्जेव

तं+हि = तज्जिहि

सं+यमो = सज्जमो

सं+यतो = सज्जतो

नामरूपावली

'बुद्ध' - अकारान्त पुल्लिङ्गी

विभक्ती	एकवचन	अनेकवचन	विभक्ती	एकवचन	अनेकवचन
पठमा	बुद्धो	बुद्धा	दुतिया	बुद्धं	बुद्धे
ततिया	बुद्धेन	बुद्धेहि, बुद्धेमि	चतुथी	बुद्धाय, बुद्धस्स	बुद्धानं
पञ्चमी	बुद्धा, बुद्धम्हा, बुद्धस्मा	बुद्धेहि, बुद्धेमि	छट्ठी	बुद्धस्स	बुद्धानं
सत्तमी	बुद्धे, बुद्धम्हि, बुद्धस्मिं	बुद्धेसु	आलपन	बुद्ध, बुद्धा	बुद्धा

खालील पुल्लिङ्गी शब्द 'बुद्ध' नामधातूप्रमाणे चालतात. - नर, मनुस्स, पुरिस, मनुज, सुर, नाग, लोक, संघ, पुत्त, याचक, दारक, वाणिज, सुरिय

‘दुःख’ - अकारान्त नपुंसकलिङ्गी शब्द

विभक्ती	एकवचन	अनेकवचन	विभक्ती	एकवचन	अनेकवचन
पठमा	दुःखं	दुःखा, दुःखानि	दुतिया	दुःखं	दुःखे, दुःखानि
ततिया	दुःखेन	दुःखेहि, दुःखेभि	चतुर्थी	दुःखाय, दुःखस्स	दुःखानं
पञ्चमी	दुःखा, दुःखम्हा, दुःखस्मा	दुःखेहि, दुःखेभि	छट्ठी	दुःखस्स	दुःखानं
सत्तमी	दुःखे, दुःखम्हि, दुःखस्मिं	दुःखेसु	आलपन	दुःखं	दुःखा, दुःखानि

खालील शब्द ‘दुःख’ शब्दाप्रमाणे चालतात —

वन, धन, गाम, पाप, उदक, उय्यान, सोत, ज्ञान

‘साखा’ - आकारान्त स्त्रीलिङ्गी

विभक्ती	एकवचन	अनेकवचन	विभक्ती	एकवचन	अनेकवचन
पठमा	साखा	साखा, साखायो	दुतिया	साखं	साखा, साखायो
ततिया	साखाय	साखाभि, साखाहि	चतुर्थी	साखाय	साखानं
पञ्चमी	साखाय	साखाहि, साखाभि	छट्ठी	साखाय	साखानं
सत्तमी	साखायं, साखाय	साखासु	आलपन	साखे	साखा, साखायो

खालील शब्द ‘साखा’ शब्दाप्रमाणे चालतात —

सुजाता, विमला, अम्मा, मेत्ता, गाथा, तण्हा, कज्जा, भरिया

‘मुनि’ - इकारान्त पुल्लिङ्गी

विभक्ती	एकवचन	अनेकवचन	विभक्ती	एकवचन	अनेकवचन
पठमा	मुनि	मुनी, मुनयो	दुतिया	मुनिं	मुनी, मुनयो
ततिया	मुनिना	मुनीहि, मुनीभि	चतुर्थी	मुनिनो, मुनिस्स	मुनीनं
पञ्चमी	मुनिनो, मुनिम्हा, मुनिस्मा	मुनीहि, मुनीभि	छट्ठी	मुनिनो, मुनिस्स	मुनीनं
सत्तमी	मुनिम्हि, मुनिस्मिं	मुनिसु, मुनीसु	आलपन	मुनि, मुनी	मुनि, मुनयो

हे शब्द ‘मुनि’ शब्दाप्रमाणे चालतात — गण्ठि, गिरी, कपि, अहि, मसि, सालि, अग्नि, निधि

‘भिक्षु’ - उकारान्त पुल्लिङ्गी

विभक्ती	एकवचन	अनेकवचन	विभक्ती	एकवचन	अनेकवचन
पठमा	भिक्षु	भिक्षु, भिक्षवो	दुतिया	भिक्षुं	भिक्षु, भिक्षवो
ततिया	भिक्षुना	भिक्षुहि, भिक्षुभि	चतुर्थी	भिक्षुनो, भिक्षुस्स	भिक्षूनं
पञ्चमी	भिक्षुना, भिक्षुम्हा, भिक्षुस्मां	भिक्षुहि, भिक्षुभि	छट्ठी	भिक्षुस्स	भिक्षूनं
सत्तमी	भिक्षुम्हि, भिक्षुस्मिं	भिक्षुसु	आलपन	भिक्षु	भिक्षु, भिक्षवे, भिक्षवो

पुढील शब्द ‘भिक्षु’ शब्दाप्रमाणे चालतात — सेतु, गुरु, भानु, पितु, मेरु, मधु, केतु, बाहु.

सब्बनामो (सर्वनाम)

‘अम्ह’ - प्रथम पुरुषवाचक सर्वनाम

विभक्ती	एकवचन	अनेकवचन	विभक्ती	एकवचन	अनेकवचन
पठमा	अहं	मयं, अम्हं, नो	दुतिया	मं, ममं	अम्हाकं, अम्हे, नो
ततिया	मया, मे	अम्हेहि, अम्हेभि, नो	चतुथी	मम, मज्हां, ममं, मे	अम्हं, अम्हाकं
पञ्चमी	मया, मे	अम्हेहि, अम्हेभि	छट्टी	मम, मज्हां, ममं	अम्हं, अम्हाकं
सत्तमी	मयि	अम्हेसु			

‘तुम्ह’ - द्वितीय पुरुषवाचक सर्वनाम

विभक्ती	एकवचन	अनेकवचन	विभक्ती	एकवचन	अनेकवचन
पठमा	त्वं, तुवं	तुम्हे, वो	दुतिया	त्वं, तुवं, तं, तवं	तुम्हाकं, तुम्हे, वो
ततिया	तया, त्वया, ते	तुम्हेहि, तुम्हेभि, वो	चतुथी	तव, तुय्हां, तुम्हं, ते	तुम्हाकं, वो
पञ्चमी	तया, त्वया, ते	तुम्हेहि, तुम्हेभि, वो	छट्टी	तव, तुय्हां, तुम्हं, ते	तुम्हाकं, वो
सत्तमी	त्वयि, तयि	तुम्हेसु			

‘अम्ह’ व ‘तुम्ह’ या सर्वनामांचे रूप तिन्ही लिङ्गात समान असतात.

‘त’ = तो तृतीय पुरुषवाचक सर्वनाम

विभक्ती	एकवचन	अनेकवचन	विभक्ती	एकवचन	अनेकवचन
पठमा	सो	ते, ने	दुतिया	तं, नं	ते, ने
ततिया	तेन, नेन	तेहि, तेभि, नेहि, नेभि	चतुथी	तस्स, अस्स, नस्स	तेसं, तेसानं, नेसानं
पञ्चमी	तम्हा, अम्हा, तस्मा	तेहि, तेभि	छट्टी	तस्स, अस्स, नस्स	तेसं, तेसानं, नेसानं
सत्तमी	तम्हि, अम्हि, तस्मिं, अस्मिं	तेसु			

‘त’ = ती, तृतीय पुरुषवाचक स्त्रीलिङ्गी (इत्थिलिङ्ग)

विभक्ती	एकवचन	अनेकवचन	विभक्ती	एकवचन	अनेकवचन
पठमा	सा	ता, ताजो, ना, नाजो	दुतिया	तं, नं	ता, तायो, ना, नायो
ततिया	ताय, नाय, तस्सा, तिस्सा	ताहि, ताभि, नाहि, नाभि	चतुथी	तस्सा, अस्सा, नाय, तिस्सा	तासं, आसं, तासानं
पञ्चमी	ताय, नाय, तस्सा, तिस्सा	ताहि, ताभि, नाहि, नाभि		तिस्साय, तस्साय, ताय	
छट्टी	तस्सा, अस्सा, नाय, तिस्सा, तिस्सायु, तस्साय, नाय	तासं, आसं, तासानं	सत्तमी	तिसं, तस्स, अस्सं, ताये, तस्मा, तिस्सा	तासु

‘त’ = ते, तृतीय पुरुषवाचक नपुंसकलिङ्गी

विभक्ती	एकवचन	अनेकवचन	विभक्ती	एकवचन	अनेकवचन
पठमा	तं, नं	ते, ने, तानि, नानि	दुतिया	तं, नं	ते, ने, तानि, नानि

(टीप - इतर विभक्तींचीं रूपे ‘त’ पुल्लिङ्गी प्रमाणे होतात.)

परिशिष्ट - ३

पालिभाषेचे महत्त्व

अडीच हजार वर्षांपूर्वी भारतामध्ये बोलली जाणारी सर्वसामान्यांची भाषा पालि अर्थात मागधी होती. मागधी भाषेला 'पालि' हे नाव इ.स. पाचव्या शतकात प्रसिद्ध अट्टकथाकार आचार्य बुद्धघोषथेर यांनी दिले आहे. या भाषेने बुद्धवचनाचे पालन केले (पा पालेति रक्खति ति पालि) म्हणून ती पालि, असा तिचा थोडक्यात अर्थ झाला.

भारतामध्ये आणि भारताबाहेरील अनेक देशांच्या भाषेची जननी म्हणजे आई, पालिभाषाच आहे. म्हणून तर मराठी असो वा हिन्दी, बंगाली वा गुजराती ह्या सर्व आजच्या भाषांमध्ये पालि शब्द भरपूर आढळतात.

पालि ही भारतातील मूळ भाषा असली तरी आपण पालिभाषेची ओळख विसरलो होतो. परंतु आपल्या शेजारच्या बौद्ध राष्ट्रांनी बुद्धाचा धम्मच नव्हे तर त्या धम्माचे रक्षण करणारी भाषादेखील सांभाळली आणि एकोणिसाव्या शतकामध्ये इंग्रजी अभ्यासकांच्या मदतीने पालिभाषा पुन्हा भारतात आली.

पालि ही एक स्वतंत्र भाषा आहे, पण दुर्दैवाने पालि ही प्राकृत भाषेचेच एक अंग आहे असे समजून सुरुवातीला पालिभाषेचा अभ्यास झाल्यामुळे पालिभाषेचे थोडे नुकसान झाले. पण आता जगभरच्या विद्वानांनी मान्य केले की, पालिभाषा ही एक स्वतंत्र भाषा असून तिचे स्वतंत्र व्याकरण आहे. कुठल्याही पुरातन वा नव्या भाषेचे गुण व आवश्यकता पालिभाषा पूर्ण करते. म्हणून पालि ही स्वतंत्र भाषा तर आहेच शिवाय इतर भाषांच्याही पुढे जाऊन पालिभाषेचे काही विशिष्ट वैशिष्ट्ये आहेत.

पालिभाषेत फक्त बुद्धाचा धम्म आहे आणि धम्माच्या अनुषंगाने येणारे अनुभव आहेत. असे असल्यामुळे पालिभाषेत कल्पनांना, अंधश्रद्धा व कल्पनाविलासांना बिलकूल वाव नाही, आहेत ते फक्त सत्य आणि सत्यावर आधारित विद्वानांचे अनुभव.

पालिभाषेचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे पालि अभ्यासाचे तीन अंग - ज्याला परियसि, पटिपत्ति व परिवेदन असे म्हणतात. पालिभाषेतील कुठलाही शब्द तिन्ही प्रकारे जोपर्यंत जाणत नाही तोपर्यंत पालिभाषेचे ज्ञान पूर्ण होत नाही, असे मानण्यात येते.

परियसि म्हणजे ऐकून, वाचून, शब्दाचा अर्थ समजून घेणे. पटिपत्ति म्हणजे त्यावर चर्चा, विचार-विमर्श करणे आणि पटिवेदन म्हणजे त्या शब्दांचा प्रत्यक्ष अनुभव घेणे. उदाहरणार्थ दुःखाचा अनुभव. आगीचा चटका लागतो. बाळा, आगीपासून दूर रहा असे सांगणे म्हणजे चटका आणि त्यापासून होणारा त्रास वा दुःख हे तो लहान मुलगा नुसता ऐकत असतो. आगीचा चटका व त्याचे दुःख ह्यावर तो इतरांशी बोलतो, चर्चा करतो पण नेमका चटका काय असतो ह्याची त्याला जाणीव नसते. त्रास होतो ही ती ऐकीव माहिती तो बरच सांगू शकतो, पण जेव्हा खरोखरीच आगीचा चटका बसतो तेव्हा चटक्याच्या दुःखाचे खरे ज्ञान होते त्याची अनुभूती मिळते आणि हेच खरे अनुभवाचे ज्ञान असते.

‘पालि’मधील शब्दांची अशी तिन्ही अंगांनी जोपर्यंत अनुभूती येत नाही तोपर्यंत पालि शब्दांचे संपूर्ण ज्ञान होत नाही.

आचरिय परंपरेने पालिभाषेतील बुद्धाचे वचन स्मरणात ठेवूनच पिढ्यांपिढ्या सांभाळण्यात आले आहे. बुद्धवचनांची शुद्धता आणि धम्माचे शुद्ध स्वरूप पुढच्या पिढीपर्यंत योग्य तऱ्हेने पोहोचविणे हे प्रत्येक गुरू-शिष्याचे काम होते, तरीसुद्धा ही शुद्धता सांभाळली गेली की नाही ह्याची पडताळणी संगिती किंवा संगायन घेऊन करण्यात येत असे.

आतापर्यंत झालेल्या सहा संगितींमध्ये याची शहानिशा होऊन पालिभाषेतील बुद्धवचनाची शुद्धता पटविण्यात आली आहे.

चौथ्या धम्मसंगितीत हे बुद्धवचन प्रथमच श्रीलंकेत लिहिण्यात आले आणि जसे बोलले जायचे तसेच लिहिले गेले म्हणून आज आपल्याला वाचताना बऱ्याचदा ओळींच्या ओळी पुन्हा पुन्हा वाचाव्या लागतात, शब्द पुन्हा पुन्हा येतात कारण ती, ते शब्द स्मरणात ठेवण्याची एक पद्धत होती.

‘पालि’मधील संपूर्ण बुद्धवचनाला तिपिटक म्हणतात. सर्वसाधारणपणे त्याचा अर्थ तीन पिढ्या किंवा तीन टोपल्या (पेटारे) ह्या अर्थी होतो. पण आपणाला माहित आहे की, पहिल्या धम्मसंगितीमध्ये जेव्हा तिपिटकाचे संकलन झाले तेव्हा ते मौखिक स्वरूपात होते. सगळे तिपिटक स्मरणात असल्यामुळे टोपलीत काय ठेवले असावे? तर विद्वानांचे असे मत आहे की, पिढ्या ह्या शब्दाचा अर्थ त्या काळात धम्माचे ज्ञान किंवा धार्मिक साहित्य ह्या अर्थाने करण्यात येत होता.

तिपिटकाव्यतिरिक्त पालिभाषेत तिपिटकावर लिहिलेल्या अट्टकथा, अट्टकथांवर लिहिलेल्या टिका, अनुटिका वगैरे असे बुद्ध आणि त्यांच्या धम्माशी संबंधित प्रचंड साहित्य आहे.

हे साहित्य फक्त भारतातीलच नव्हे तर बुद्धाचा धम्म ज्या ज्या राष्ट्रांमध्ये गेला तिथे निर्माण झालेले आहे. श्रीलंकेची भाषा 'सिंहली' असली, ब्रह्मदेशाची भाषा 'बरमी' असली तरी बुद्धवचनाची भाषा पालिबद्दल तेथील लोकांना इतका आदर आहे की त्यांनी सर्वांनी पालिभाषा शिकून त्याच भाषेत धम्मावर लिखाण केले. 'वंस साहित्य' हे त्यांचे देशांचे पालिभाषेतील साहित्य होय. म्हणून भारतातून विसरलो असलो तरी पालि साहित्य आणि पालिभाषा अडीच हजार वर्षांपासून आजपर्यंत लिहिली गेली आहे.

ह्या राष्ट्रांमध्ये पालिभाषेत लिहिलेच जात नाही तर भिक्खु आणि अभ्यासकांची ती संभाषणाची भाषा आहे. श्रीलंकेतील वा ब्रह्मदेशातील भिक्खू वा अमेरिकेतील वा जर्मन देशातील अभ्यासक एकमेकांशी 'पालि'भाषेत संवाद करू शकतात. म्हणून पालिभाषेला आज आंतरराष्ट्रीय भाषेचा दर्जा प्राप्त होत आहे. आपणदेखील पालिभाषा शिकून आंतरराष्ट्रीय संवादात सहभागी होऊ शकतो.

पालिभाषेतील आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे पालिभाषेत असलेले 'नवाङ्गसत्थुसासन' म्हणजे नऊ अंगांनी युक्त बुद्धांची शिकवण. साधारणपणे अभ्यासल्या जाणाऱ्या इतर भाषांमध्ये गद्य, पद्य, नाटक असे साहित्याचे प्रकार आढळतात. पालिभाषेत बुद्धांनी नऊ प्रकारे धम्म सांगितला आहे. ते म्हणजे सुत्तं, गेयं, वैयाकरणं, गाथा, उदानं, इतिवृत्तकं, जातकं, अब्भुतधम्मं आणि वेदल्लं.

बुद्धांनी धम्म सामान्य लोकांच्या भाषेत सांगितला, पण सामान्य बोलीभाषेतील पालि शब्दांना त्यांनी खूप अर्थ दिले, नवीन संदर्भ दिले, एक नवीन ताकद दिली जी अनुभवता येऊ शकते म्हणून पालिभाषाच शिकावी लागते. इतर भाषांमध्ये भाषांतर केले तर त्या भाषेची, शब्दांची ताकद भाषांतरित शब्दांत उतरत नाही. उदाहरणार्थ धम्म. धम्म ह्या शब्दाला खूप अर्थ आहेत. धम्म कधी बुद्धाच्या शिकवणीला म्हणतात, तर कधी धम्म हा शब्द निसर्गाच्या नियमाला वा वैज्ञानिक सत्याला म्हटले जाते, मनातील विचारांनादेखील धम्म म्हणतात, मग अशा विविध अर्थांच्या शब्दाचे फक्त धम्म असे भाषांतर योग्य होत नसल्यामुळे जगभरातील कुठल्याही भाषेत पालि शब्द पालितच ठेवण्यात येतात. म्हणून पालि भाषेतच मूळ बुद्धवचन शिकणे सोपे वा सोपिस्कर तर आहेच शिवाय फायद्याचे आहे.

बुद्ध हे जगातील सर्वश्रेष्ठ शिक्षक आहेत. विद्यार्थ्यागणिक शिकविण्याची पद्धत वेगळी. शेतकऱ्याला शेतीच्या भाषेत तर संगीतकाराला संगीताच्या भाषेत धम्म शिकवायचे. उदाहरणे देऊन, उपमा देऊन रोजच्या जीवनातील प्रसंग सांगून, गोष्टी सांगून धम्म शिकविण्याचे हजारो उदाहरणे पालिभाषेत आहेत.

समाजातील प्रत्येक स्तरातील माणसांचे मग ते पुरुष असो वा स्त्री, लहान मुले असोत वा म्हातारे, तथाकथित ब्राह्मण असो वा शूद्र, राजा असो वा याचक, भिक्खू असो वा उपासक प्रत्येकाचे दुःख दूर करताना बुद्धांनी अनेक गोष्टी सांगितल्या आहेत, ज्या पालिभाषेत सुरक्षित आहेत. पालिभाषा शिकली की हा खजिना आपल्या समोर उघडतो आणि संपूर्ण आयुष्यभर पुरेल एवढे ज्ञान त्यातून घेता येते.

पालिभाषेने राष्ट्रीय एकात्मतेचा मूळ स्रोत सांगितला आहे. पज्जा, सील, करुणा व मेताभावनेचे अपूर्व मिश्रण या भाषेत सामावलेले आहे. पालिभाषा मधूर व समजण्यास सोपी आहे. तसेच या भाषेला वैचारिक स्वातंत्र्याचा, लोकशाहीचा उदात्त वारसा लाभलेला आहे.

बुद्धाने मानवतेचा पुरस्कार करताना त्यामध्ये समता, स्वातंत्र्य, बंधुत्व, न्याय व नीतिमत्ता यांचा योग्य आग्रह धरलेला आहे. त्यामुळे पालि साहित्यात फक्त गोष्टीच नाहीत तर अडीच हजार वर्षांपूर्वीच्या भारताचा ऐतिहासिक, सामाजिक, आर्थिक, भौगोलिक, नैतिक आणि सांस्कृतिक अभ्यास करण्याची साधने आहेत. तत्त्वज्ञान, मानसशास्त्र, समाजशास्त्र, वैद्यकशास्त्र, कला आणि स्थापत्य भरून आहे.

जगभरचे विद्वान पालिभाषा शिकण्यासाठी उत्सुक आहेत कारण जगाची उत्पत्ती कशी झाली इथपासून खोटे का बोलू नये ह्या सर्व प्रश्नांची उत्तरे ह्या भाषेत दिलेली आहेत.

पालिभाषा तिच्या शुद्ध स्वरूपात शिकून त्यातले ज्ञान आत्मसात करून एक सुजाण व्यक्ती तर बनतोच शिवाय आंतरराष्ट्रीय संवादाचे एक दालन उघडे करतो. "पालिभाषा शिका आणि आयुष्यात पडणाऱ्या प्रत्येक प्रश्नाचे उत्तर त्यात शोधा."

इयत्ता - नववी
तोंडी - परीक्षा

विषय - पालि (संपूर्ण) सहामाही आणि वार्षिक

गुण २०/२०

- सूचना - १) १५-१५ विद्यार्थ्यांचा एक गट तयार करावा.
२) तोंडी परीक्षेची काठिण्यपातळी क्रमबद्ध असावी.
३) तोंडी परीक्षेतील उत्तीर्णता ही स्वतंत्र असेल.

(१) श्रवण किंवा श्रुतलेखन

गुण - ०५

एका-एका गटाला पाच ओळींचे अपठितातील पालि शुद्धलेखन देणे.

(२) प्रकट वाचन

गुण - ०५

विद्यार्थ्यांकडून पाठ्य घटकांच्या संदर्भ ग्रंथातील दोन गाथा अथवा लहान उतारा वाचून घ्यावा.

(३) भाषण

गुण - ०५

प्रत्येक विद्यार्थ्याला “मम पाठसाला/उय्यानं/कस्सको/रुक्खो” इत्यादी विषयांपैकी एखाद्या विषयावर सलग चार/पाच वाक्ये पालित बोलण्यास सांगावे.

(४) संभाषण

गुण - ०५

विद्यार्थ्यांना पालित संभाषण करता यावे त्यासाठी त्याला पालिभाषेत “तव नामं किं अत्थि / तव पाठसालायस्स नामं किं अत्थि / त्वं किं वग्ग मज्झे सिक्खस?” अशाप्रकारचे प्रश्न विचारून त्यांच्याकडून त्यांची पालिभाषेत उत्तरे वदवून घ्यावीत.

प्रश्नपत्रिकेचा आराखडा

इयत्ता नववी विषय - पालि (संपूर्ण)

वेळ - ३ तास		गुण - ८०
प्र. १.	(अ) कोणत्याही <u>तीन</u> उताऱ्यांचे स्वीकृत माध्यमातून भाषांतर करा. (गद्य)	(१५)
	१) २) ३)	
	४) ५)	
	(ब) कोणत्याही <u>दोन</u> उताऱ्यांचे स्वीकृत माध्यमातून भाषांतर करा. (पद्य)	(०८)
	१) २)	
	३) ४)	
प्र. २.	(अ) 'गट एक' मधील व 'गट दोन' मधील प्रश्नांची उत्तरे स्वीकृत माध्यमातून लिहा. गट-१ - गद्यावर आधारित <u>दोन</u> प्रश्नांची उत्तरे लिहा.	(०८)
	१) २) ३)	
	गट-२ - पद्यावर आधारित <u>दोन</u> प्रश्नांची उत्तरे लिहा.	
	१) २) ३)	
	(ब) खालीलपैकी कोणत्याही <u>तीन</u> गाथा शुद्ध व पूर्ण करून लिहा.	(०६)
	१) २)	
	३) ४)	
प्र. ३.	पुढीलपैकी कोणत्याही <u>एका</u> विषयावर पालित <u>पाच</u> ओळींचा निबंध लिहा.	(०५)
	१) २)	
	३) ४)	
अथवा / OR / किंवा		
पालित भाषांतर करा.		
(पाच ओळींचा संमत माध्यमातील उतारा - इंग्रजी/हिन्दी/मराठी)		
प्र. ४.	खालिल <u>पाच</u> वाक्यांची घटनाक्रमानुसार फेरमांडणी करा.	(०५)
	१) २) ३) ४)	
	५) ६) ७)	
अथवा / OR / किंवा		
रिकाम्या जागा भरून कथा/परिच्छेद पूर्ण करा.		
(सुमारे <u>पाच</u> ओळी द्याव्यात.)		
प्र. ५.	(अ) कोणत्याही <u>एका</u> उताऱ्याचे स्वीकृत माध्यमातून भाषांतर करा. (अपठित पालि उतारे)	(०५)
	१) २) ३)	
	(ब) खालील कोणत्याही <u>दोन</u> टिपांवर पर्याय निवडा.	(०४)
	१) २) ३) ४)	
	५) ६) ७) ८)	

प्र. ६. स्थूलवाचनावर आधारित कथात्मक किंवा वर्णनात्मक प्रश्न विचारावे. (०४)

प्र. ७. कोणत्याही पाच प्रश्नांची उत्तरे पालित लिहा. (आठ प्रश्न गद्य-पद्यावर आधारित असावेत.) (०५)

१)	२)
३)	४)
५)	६)
७)	८)

अथवा / OR / किंवा

पुढीलपैकी पाच अव्यय/उपपद विभक्तीचा वाक्यात उपयोग करा.

१)	२)
३)	४)
५)	६)
७)	८)

प्र. ८. खालीलपैकी कोणतेही पाच उपप्रश्न सोडवा. (१५)

(अ) रूप ओळखा. (कोणतेही तीन) (०३)

१)	२)	३)	४)	५)

(ब) पुढीलपैकी कोणतेही तीन समास ओळखा. (०३)

१)	२)	३)	४)	५)

(क) कोणतेही तीन संधी करा. (०३)

१)	२)	३)	४)	५)

(ड) कोणत्याही तीन पालि शब्दांचे माध्यम भाषेत अर्थ सांगा. (०३)

१)	२)	३)	४)	५)

(इ) कोणत्याही तीन जोड्या जुळवा. (०३)

१)	२)	३)	४)	५)

(फ) माध्यम भाषेत शब्दांचे अर्थ सांगा. (कोणतेही तीन) २ (०३)

१)	२)	३)	४)	५)

तिरतन गुणानि ।

सम्बोधिप्राप्तीनंतर तथागतांनी 'चरथ भिक्खवे चारिकं, बहुजन हिताय बहुजन सुखाय' असा भिक्खू-समूहाला फार मोठा संदेश देत सतत ४५ वर्षे विचरण केले. पालि तिपिटकातील विनयपिटक या ग्रंथामध्ये याचा उल्लेख प्राप्त होतो.

तत्कालीन भारतीय समाजालाच नव्हे तर संपूर्ण जगाला आपल्या बौद्धिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक तसेच शैक्षणिक नीतिमूल्यांद्वारे फार मोठी देणगी दिलेली आहे. बुद्धकालीन श्रमण - ब्राह्मण - परिव्राजकांमध्ये विविध विषयांवर परस्परांमध्ये चर्चा होत असतांना त्यांचे जेव्हा एकमत होत नव्हते, त्यांच्यामध्ये काही शंका उपस्थित होत होत्या अशावेळी आपल्या शंका निरसनासाठी ते तथागताकडे येत असत. तत्पूर्वी ते बुद्ध, धम्म आणि सङ्घ या तीन रत्नांच्या कल्याणकीर्तीची प्रशंसा करीत असत, त्याचेच वर्णन या पाठामध्ये आलेले आहे.

इतिपि सो भगवा अरहं, सम्मासम्बुद्धो, विज्ञाचरण - सम्पन्नो, सुगतो, लोकविदू, अनुत्तरो, पुरिसदम्मसारथि, सत्था देवमनुस्सानं बुद्धो भगवा' ति ।

स्वाक्खातो भगवता धम्मो सन्दिट्ठिको अकालिको एहिपस्सिको ओपनेय्यिको पच्चत्तं वेदितब्बो विज्जूही' ति ।

सुप्पटिपन्नो भगवतो सावकसङ्घो, उजुप्पटिपन्नो भगवतो सावकसङ्घो, जायप्पटिपन्नो भगवतो सावकसङ्घो, सामीचिप्पटिपन्नो भगवतो सावकसङ्घो यदिदं चत्तारि पुरिसयुगानि, अट्ठ पुरिसपुग्गला, एस भगवतो सावकसङ्घो आहुनेय्यो, पाहुनेय्यो, दक्खिणेय्यो, अज्जलिकरणिगो अनुत्तरं पुज्जक्खेत्तं लोकस्सा' ति ।

(Dr. Babasaheb Ambedkar - Writing and Speeches, Vol. 16 - आवश्यक बदल करून)

सद्वृत्त (शब्दार्थ)

भगवा (पुं.) - तृष्णामुक्त, भगवन्त
सम्मासम्बुद्धो (पुं.) (सम्मा +सम्बुद्ध) - संपूर्ण ज्ञानी
सुगतो (वि.) - चांगल्या गतीला प्राप्त झालेला
लोकविदू (वि) (लोक +विदू) - बुद्धाच्या ठिकाणी असलेले गुणवाचक विशेषण
सत्था (पुं.प.वि.) - शास्ता, तथागत
बुद्धो (वि.) - (बुध) ज्ञानी, बुद्धिमान
धम्मो (पुं.) - धम्म, सिद्धान्त, स्वभाव, सत्य, सदाचार
सन्दिट्ठिको - सन्दिट्ठिक (वि.) - दृष्टिस पडणारा, दिसून येणारा

अरहं (पुं.) - अर्हत, जीवनमुक्त
विज्ञाचरणसम्पन्नो (नपुं.) (विज्जू +आचरण) - विद्या आणि आचरणाने युक्त
अनुत्तर (नपुं.) - सर्वोत्तम
पुरिसदम्मसारथी (अकुशल मार्गाला लागलेल्या) - पुरुषांचे दमन करणारा सारथी
स्वाक्खात (वि.) - (सु-आख्यात) - चांगल्याप्रकारे व्याख्या केलेला
अकालिको (अ+कालिक) - तात्काळ, वेळीच

अञ्जलिकरणियो - हात जोडण्यायोग्य

दक्षिणेय्यो (वि.) - दान देण्यायोग्य

दुतियो पाठो । अज्जमज्जं सल्लपनं ।

प्रस्तुत पाठाचा हेतू विद्यार्थ्यांमध्ये पालिभाषेतून संवाद-कौशल्य विकसित व्हावे हा आहे.

धम्मपालो - त्वं पालिभासा जानसि ?

रट्टपालो - अहं थोकं थोकं जानामि ।

धम्मपालो - त्वं पालिभासा सल्लपितुं सक्कोति ?

रट्टपालो - आम, थोकं थोकं सल्लपितुं सक्कोमि ।

धम्मपालो - त्वं नामं किं ?

रट्टपालो - ममं नामं रट्टपालो ।

धम्मपालो - त्वं कुहिं वससि ?

रट्टपालो - अहं नागपूर नगरे दिक्खाभूमिस्स समिपे वसामि ।

धम्मपालो - तुय्हं भातुभगिनि किं करोन्ति ?

रट्टपालो - एको वाणिजो, दुतियो कस्सको, एका भगिनि उगगण्हाति ।

धम्मपालो - भगिनि, त्वं पाठसालाया नाम किं अत्थि ?

भगिनि - मम पाठसालाय नामं महामाया कज्जा माज्झमिकं विज्जालयो अत्थि ।

धम्मपालो - त्वं किं कम्मं कातुं इच्छति ?

भगिनि - अहं पालि भासाय अज्झायका भवितुं इच्छामि ।

धम्मपालो - साधु, साधु, साधु ।

*** सदत्थ (शब्दार्थ) ***

त्वं - तु

अहं (प्र.पु. सर्वनाम) - मी

भवितुं (भू धातू तुमन्त) - होण्याची शक्यता/इच्छा

कुहि - कुठे

समिप - जवळ

अज्झायका - शिक्षिका

अत्थि - आहे

मय्हं - आम्ही

सक्कोति - शक्य

कातुं - ('कर' धातू, तुमन्त) - करण्यासाठी

तथागतो सम्मासम्बुद्धो ।

प्रस्तुत पाठात तथागत सम्यक सम्बुद्धाचे जीवन-चरित्र थोडक्यात दिले असून त्यांच्या वैशिष्ट्यपूर्ण जीवनातील महत्त्वाच्या प्रसंगांचे वर्णन केले आहे.

अम्हाकं तथागतो सम्मासम्बुद्धो । तस्स नाम सिद्धत्थो अहोसि । सो कपिलवत्थु जनपदे लुम्बिनिवने जातो । तस्स पिता सुद्धोदनो महाराजा । तस्स माता महामाया । सा सिद्धत्थस्स बालवये मीयति । बालको सिद्धत्थो विचक्खणो च विचारको च होति । सो सिद्धत्थो सोलसवस्सकाले यसोधरा नाम कज्जं वारेसि । सा यसोधरा सीलसम्पन्ना अहोसि । एकूनतिसतिमे वस्से ते राहुलनामं पुत्तरतनं अलभिसु ।

तदहेव सिद्धत्थ बालको संसारे असारंभावं पस्सि । सो पञ्चकामा सम्पत्तियो पहायि । तेन रत्तिया मज्झिमे यामे महाभिनिक्खमनं कतं । अनन्तर सिद्धत्थो अनोमा नदीतीरं गतो । ततो सो पब्बजि । ततो अनन्तरं एके रुक्खमूले निसीदि । ततो छब्बस्सानि अनन्तरं बोधिगयायं बोधिरुक्खमूले अभिसम्बुज्झि ।

सो सम्मासम्बुद्धो पञ्चचत्तालीसवस्सानि लोककल्याणायं सद्धम्मं अदेसयि । तदनन्तरे सम्मासम्बुद्धो कुसिनारायं महापरिनिब्बायि ।

सद्धत्थ (शब्दार्थ)

तथागत (वि.) - बुद्ध
अम्ह (सर्वनाम) - आपला
सो (सर्वनाम) - तो
पहायि (क्रि.) - सोडून देणे
महाभिनिक्खमन (नपुं.) - अभिनिष्क्रमण करणे
मीयति (क्रि.) - मरण पावणे
विचक्खण (पुं.) - बुद्धिमान
च (अव्यय) - आणि
विचारको (पुं.) - विचार करणारा
होति (क्रि.) - होता
सोलसवस्सकाले - सोळाव्या वर्षी
कज्जा (स्त्री.) - कन्या, मुलगी
पञ्चचत्तालीसवस्स (वि.) - पंचेचाळीस वर्षे
अदेसयि - उपदेश केला
कुसिनारा (नाम) - कुशीनारा नावाचे नगर

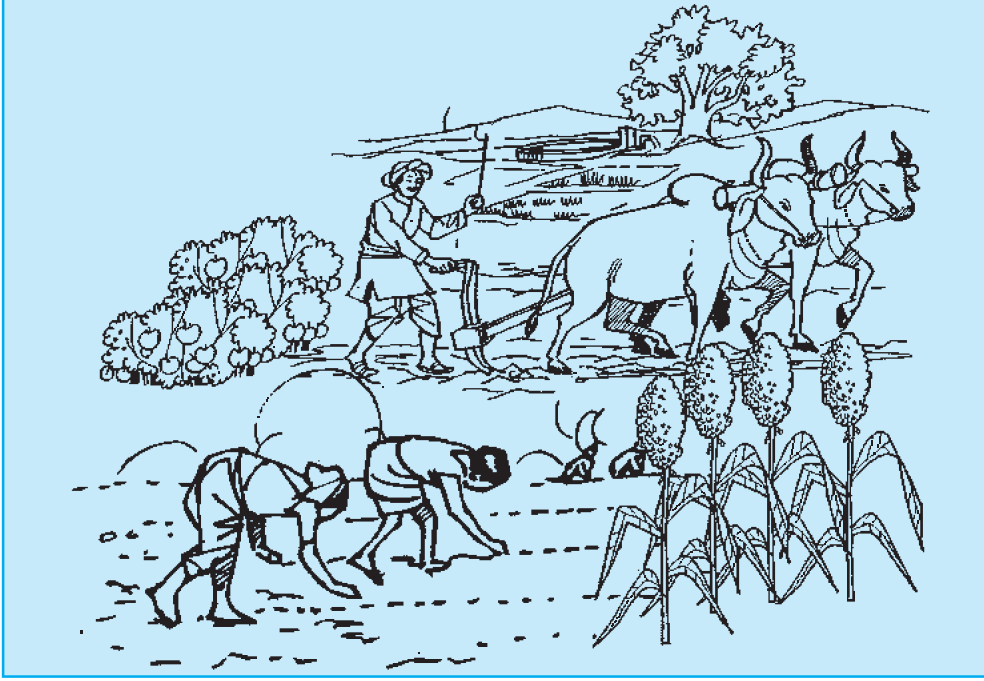
सम्मासम्बुद्ध (वि.) - संपूर्ण ज्ञानी
पञ्चकामसम्पत्ति (पुं.) - पंचेंद्रियांची भोगवासना व संपत्ती
जात (पुं.) - जन्मला
तस्स - त्याचा
सा (स्त्री. सर्वनाम) - ती
गतो (धा.वि.) - गेला
ततो (अव्यय) - नंतर
पब्बजा - प्रव्रजित होणे
निसीदि (क्रि.) - बसणे
छब्बस्सानि - सहा वर्षे
अभिसम्बुज्झि - बुद्धत्वाला प्राप्त होणे
वारेसि (क्रि.) - विवाह झाला
सीलसम्पन्न (वि.) - शीलवान, सदाचारी
अहोसि (क्रि.) - होणे
एकूनतिसतिमे - एकोणतीस

सुजला सुफला भूमि ।

भारत कृषीप्रधान देश आहे. भारतीय शेतकरी अतिशय कष्ट करून पर्यावरणाचा समतोल साधत अन्नधान्याचे उत्पादन करून देशाला समृद्ध करतो. याचे वर्णन प्रस्तुत पाठात केले आहे.

भूमि येव अम्हाकं भारतीयानं पधानो आजीवो । कसिकम्मं हि अम्हाकं पधानो आजीवो । वस्साकालस्स पुब्बेयेव कस्सका नङ्गलेन कसन्ति भूमिं, वपन्ति च बीजानि भूमियं । ततो च आगच्छति पावुसकालो । आकासे वातो मेघमालं मन्दं मन्दं नुदति । मेघे दिस्वा मोरा मज्जन्ति च नच्चन्ति च । अथ आकासतो मेघा खेत्तेसु वारिं सिञ्चन्ति तेन च वारिना तुस्सति सा तण्हाकुला भूमि । वारिनो सिञ्चनेन रजोपि सम्मति । अथ कतिपयेहि एव दिवसेहि सदला होति भूमि । ततो परं यथाकालं भूमिया सस्सं जायति । तेन हरितेन सस्सेन तुस्सन्ति हृदयानि कस्सकानं । इज्झन्ति तेसं मनोरथा । धज्जेन परिपुण्णानि होन्ति कोट्टागारानि । एवं च —

पुनप्पुनं चेव वपन्ति बीज, पुनप्पुनं वस्सति मेघराजा ।

पुनप्पुनं खेत्तं कसन्ति कस्सका, पुनप्पुनं धज्जमुपेति रट्ठं ॥

आकासा पतितं वारि, भूमियं पविलीयति ।

भूमिया जायते सस्सं, ततो अन्नं, ततो बलं ॥

अन्नदं बलदं चेव, वण्णदं सुखदं तथा ।

सुजलं सुफलं भूमिं, वन्दाम मातरं ॥

(स्वयंरचित)

येव (अ) (एव) - च
 कसि (स्त्री.) - शेती, कृषी
 कम्म (नपुं.) - काम
 पधान (वि.) - प्रमुख
 आजीव (पुं.) - उदरनिर्वाहाचे साधन
 वस्सा (स्त्री.) - पाऊस
 हरित (वि.) - हिरवा
 हृदय (नपुं.) - हृदय
 इज्झति (क्रि.) - सफल होणे
 मनोरथ (नपुं.) - इच्छा, मनसुबा
 कोठुगार (नपुं.) - धान्याचे कोठार
 पुनप्पुनं (क्रि.वि.) - पुनःपुन्हा
 उपेति - जवळ जाणे, प्राप्त होणे
 पविलीयति - विलीन होणे
 ततो (अ.) - त्यापासून, त्यानंतर
 परं - (क्रि.वि.) - नंतर

रज (नपुं.) - धूळ
 सम्मति (क्रि.) - शांत होणे
 सद्वला (वि.) - हिरवळलेली
 सस्स (नपुं.) - पीक
 जायति (क्रि.) - जन्मास येणे, निर्माण होणे
 पुब्बे (अ.) - पुब्बं (पूर्व) - सप्तम्यन्त अशी दोन अव्यये 'आधी'
 ह्या अर्थाने पालित येतात.
 वपति (क्रि.) - पेरणे
 पावुसकाळ (पुं.) - पावसाळा
 मज्जति (क्रि.) - आनंदित
 नच्चति (क्रि.) - नाचतो
 वारि (नपुं.) - पाणी
 सिञ्चति (क्रि.) - सिंचन करणे, शिंपडणे
 तुस्सति (क्रि.) - सन्तुष्ट
 तण्हा (स्त्री.) - तहान, तृष्णा
 आकुल (वि.) - व्याकूल

अभ्यास

१. खालील प्रश्नांची मराठीमध्ये उत्तरे लिहा.

- (१) भारताचा मुख्य व्यवसाय कोणता आहे ?
- (२) भारतीय लोकांचे मुख्य उदरनिर्वाहाचे साधन कोणते आहे ?
- (३) आकाशातील ढगांना पाहून मोर काय करतात ?
- (४) शेतातील हिरवे पीक पाहून शेतकऱ्यांना काय वाटते ?

२. खालील क्रियापदांस रूपे द्या.

- (१) सिञ्चति, नच्चन्ति, तुस्सति, नुदति, इज्झन्ति ।

टिपण

- भारतीय कृषीचे महत्त्व स्पष्ट करणे.
- शेतीच्या साधनांचा परिचय करणे.

वानरिन्दो च कुम्भीलो च ।

दुष्ट शत्रूला प्रसंगी युक्तीने फसवावे लागते हे या कथेत सांगितले आहे.

एको पीनो वानरिन्दो एकचरो नदीतीरे विहरति । अपरापरं गच्छति । तस्सा नदिया एको कुम्भीलो सपजापतिको वसति । कुम्भीलस्स भरिया एकदा कपिं पस्सति । तस्स हृदयमंसे दोळ्हं उप्पादेति । कुम्भीलं वदति, ‘मय्ह खो अय्य, वानरिन्दस्स हृदयमंसे दोळ्ह उप्पन्नो’ ति । नदीतीरे पिट्टिपासाणे निपज्जति ।

वानरिन्दो सायण्हसमये पासाणं ओलोके’ ति । चिन्तेति च, ‘अयं पासाणो इदानी उच्चतरो खायति किन्तु खो कारणं’ ति । किञ्चि वीमंसेति । पासाणं पुच्छति, ‘किं अज्ज मय्ह पटिवचनं न देसी’ ति । कुम्भीलो चिन्तेति, ‘अब्बा, अयं पासाणो वानरिन्दस्स पटिवचनं देति । अहमपि ददामी’ ति ।

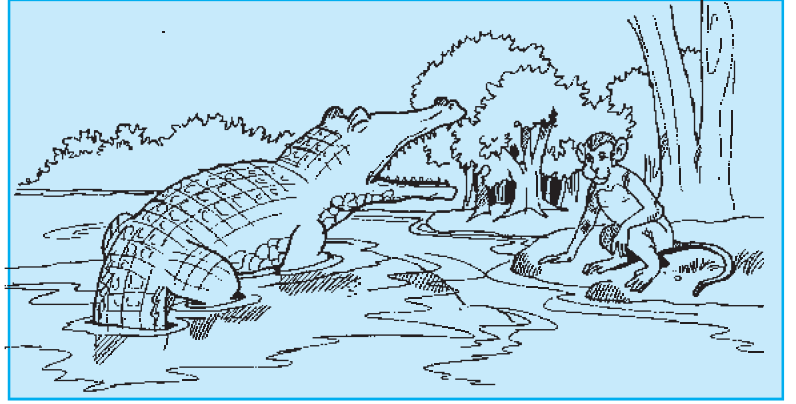
‘किं भो वानरिन्दा’ ति ।

‘को’सि तवं’ ति ।

‘अहं कुम्भीलो’ ति ।

‘किमत्थं निपन्नोसी’ ति ।

‘तव हृदयमंसं इच्छामि’ ति ।

वानरिन्दो चिन्तेति, ‘अज्जो मे गमनमग्गो नत्थि । अज्ज अहं कुम्भीलं वञ्चयामी’ ति । वानरिन्दो वदति, ‘सम्म कुम्भीलं, त्वं मुखं विवर । अहं तव सन्निकं आगच्छामी’ ति । यदा कुम्भीलो मुखं विवरति नेत्ते च निमीलति । वानरिन्दो तथारूपं तं पस्सति उप्पतति । कुम्भीलस्स मत्थकं अतिक्कमति । विज्जुल्लता विय परतीरं गच्छति ।

(वानरिन्द जातक, आवश्यक बदल करुन)

सदृथ (शब्दार्थ)

पीन (वि.) - धष्टपुष्ट

एकचर (वि.) - एकटाच हिंडणारा

वीमंसेति (वी+मंस वर्त.का.तृ.पु.ए.व.) - विचार करतो

पटिवचनं (नपुं.) - उत्तर, प्रतिउत्तर

कपि (पुं.) - वानर

हृदयमंसे (नपुं.) - सप्तमी ए.व. - हृदयाच्या मांसाविषयी

दोळ्ह (नपुं.) - इच्छा, डोहाळे

उप्पादेति (उत+पद प्रयोजक वर्त.का.तृ.पु.ए.व.) - उत्पन्न झाली

खो (अ.) - खरोखर

वानरिन्द (पुं.) - वानर

अपरापरं (अ.) - इकडून तिकडे

सपजापतिको (वि.) - पत्नीसह

भरिया (स्त्री.) - भार्या, पत्नी

अब्बा (अ.) - खरोखर

निपन्नोसि - पडलेला आहेस

सम्म - मित्रा

विवर - उघडणे

सन्निकं (अ.) - जवळ

विय (अ.) - सारखे

खायति (वर्त.का.तृ.पु.ए.व.) - भासतो, वाटतो

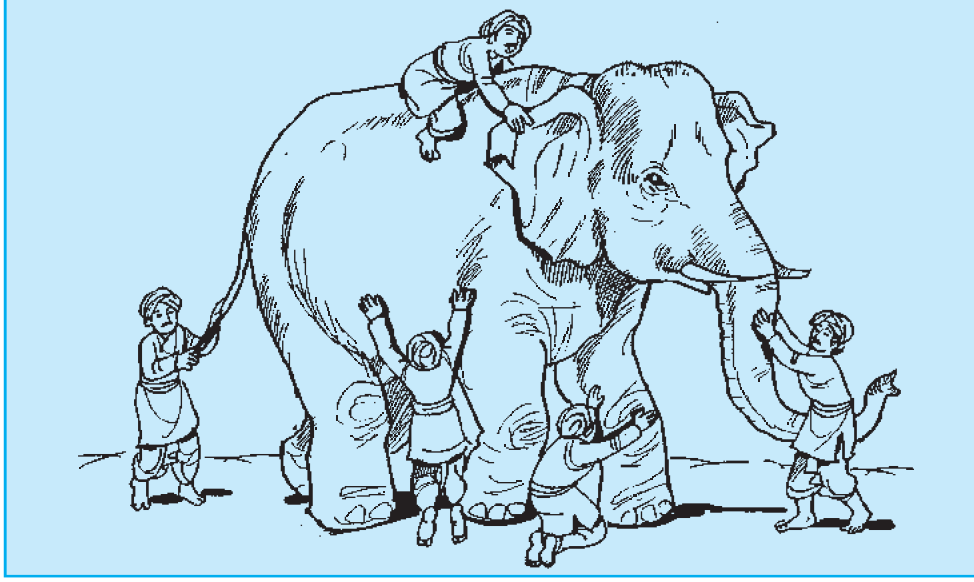
छट्टो पाठो ।

एकङ्गदस्सिनो विवदन्ति ।

कोणत्याही गोष्टीचे सर्व बाजूंनी ज्ञान झाल्याशिवाय खरे स्वरूप कळत नाही. एकांगी मत पूर्ण सत्य नसल्यामुळे त्यातून वादविवाद, भांडण कसे निर्माण होते आणि ज्ञानी माणूस ते भांडण कसे मिटवतो हे या पाठात सांगितले आहे.

एकदा किर एकस्मिं नगरे केचि जच्चन्धा राजमग्गेन गच्छन्ति । अथ एको हत्थिगोपको हत्थिनो नहानत्थं हत्थिना सद्धिं, पटिपथेन नदिं गच्छति । जच्चन्धेहि घण्टाय सद्धं सुत्वा पुच्छितं - ‘कस्सायं सद्धो’ ति ? ‘हत्थिनो घण्टा एसा’ ति । पुन तेहि पुच्छितं - ‘कीदिसो अयं पसु हत्थी नामो’ ति । हत्थिं दट्टुकामा मयं’ ति ।

हत्थिगोपको ‘पस्सन्तु, अय्या, हत्थी’ ति । वत्वा हत्थिं तेसं सन्तिकं उपनेति । सो तेसं एकच्चस्स हत्थिनो सीसं फुसितुं देति, ‘एदिसो हत्थी’ ति । एकच्चस्स कण्णं, एकच्चस्स दन्त, एकच्चस्स सोण्डं, एकच्चस्स कायं, एकच्चस्स पादं, एकच्चस्स नड्डुं च दस्सेति । पुन च हत्थिगोपको पुच्छति - ‘दिट्ठो, अय्या, तुम्हेहि हत्थी, ति ? ‘आम भो’ ति । ‘कीदिसो सो’ ति ।

अथ येन हत्थिस्स सीसं फुसितं तेन एवं वुत्तं - ‘एदिसो, सम्म हत्थी, सेय्यथापि कुम्भो’ ति । येन कण्णो फुसितो तेन वुत्तं - ‘हत्थी खो सुप्पसदिसो’ ति । येन दन्तो फुट्ठो सो वदति - ‘नेवं, हत्थी खीलसदिसो येव होती’ ति । येन सोण्डा फुट्ठा तेन वुत्तं - ‘एदिसो हत्थी सेय्यथापि नङ्गलीसा’ ति । अज्जेपि हत्थिस्स कायं पादं नड्डुं वालधिं च फुसित्वा अनुक्कमेन ‘हत्थी कोट्टसदिसो’, ‘थुणसदिसो’, ‘मुसलसदिसो’, ‘समज्जनीसदिसो’ ति वदन्ति । एवं तेसु भण्डनं जातं, कलहो उप्पन्नो । ‘एदिसो हत्थी, नेदिसो हत्थी’ ति ते विवदन्ति । अथ एको पण्डितो पुरिसो तेसं कलहं दिस्वा, तस्स कारणं च अधिगन्त्वा, तेसं सब्बेसं हत्थिस्स सब्बानि अङ्गानि फुसितुं देति । तदा हत्थिं यथाभूतं अधिगन्त्वा ते वदन्ति -

‘एकङ्गदस्सिनो नून, विवदाम निरत्थं ।

यथाभूतेन जाणेन, विवादो वूपसम्मती’ ति ॥

(उदान, पठमनानातिथियसुत्तं, आवश्यक ते फेरफार करुन)

एकङ्गदस्सी - केवळ एकच बाजू किंवा अवयव पाहणारा
जच्चन्ध (वि.) - जन्माने आंधळा
हत्थिगोपक (पुं.) - हत्तीचा माहूत
सद् (पुं.) (शब्द) - आवाज
पसु (पुं.) (पशु) - प्राणी
फुसित - स्पर्श करून चाचपलेला
सोण्डा (स्त्री.) - सोण्ड
नङ्कुट्ट (नपुं.) - शोपूट
सुष्प (नपुं.) - सूप
नङ्गलीसा (नपुं.) - नांगराच्या फाळासारखा
थुणा (स्त्री.) - खांब
भण्डनजात (वि.) - भांडण उत्पन्न झाले
जाण (पुं.) - ज्ञान
फुसितुं (तुमन्त अव्यय) - स्पर्श करण्यास
यथाभूत (वि.) - यथार्थ

विवदन्ति (क्रि.) - वादविवाद करतात
राजमग्न (पुं.) - राजमार्ग
घण्टा (स्त्री.) - घंटा
एकच्च (वि.) - एक, काही
कण्ण (पुं.) - कान
दन्त - दात
काय (पुं.) - शरीर
कुम्भ (पुं.) - घडा
खील (पुं.) - खुंटी
कोट्ट (पुं.) - धान्य कोठीसारखे, कणगी
सम्मज्जनी (स्त्री.) - झाडूसारखा
निरत्थक (अ.) - विनाकारण, व्यर्थ
विवाद - मतभेद, कलह
अधिगन्त्वा (पूर्वकालवाचक त्वान्त अव्यय) - जाणून
वूपसम्मति (क्रि.) - मिटतो, शांत होतो

अभ्यास

१. खालील प्रश्नांची मराठीमध्ये उत्तरे लिहा.

- (१) हत्ती सुपासारखा आहे असे म्हणणाऱ्या जन्माने आंधळ्याने हत्तीच्या कोणत्या अवयवाला स्पर्श केला ?
- (२) ज्या आंधळ्याने शोपटीच्या केसांना स्पर्श केला त्याला हत्तीचे रूप कसे वाटले ?
- (३) सर्व जन्मांधळे 'एकङ्गदस्सी' होते म्हणजे काय ?

२. रूपे ओळखा.

हत्थिस्स, वदन्ति, फुसितुं, अधिगन्त्वा

टिपण

- व्यापक दृष्टी निर्माण करणे.
- त्रोटक ज्ञानाने वादविवाद होतात. संपूर्ण ज्ञानाने वादविवाद मिटतात.

माणसाचे नाव महत्वाचे नसून कर्म आणि आचरण महत्वाचे आहे.

अतीते तक्कसिलायं बोधिसत्तो आचरियो अहोसि । तस्सको माणवको 'पापको' नाम नामेन अत्थि । आचरियो तं 'एहि पापक' याहि पापका' ति वुच्चति । पापको चिन्तेसि 'मय्ह नाम अवमङ्गलं । अज्जं नामं मे होतु' ति । सो आचरियं आह 'आचरिय, मय्ह नाम अवमङ्गलं । 'अज्जं मे नामं कारेथा' ति । आचरिय तं अवोच 'गच्छ तात, जनपद चारिकं चरित्वा अत्तनो अभिरुचितं एकं मङ्गलं नामं आनय । तं अज्जं नामं ते करिस्सामी' ति । पापको 'साधू' ति वत्वा निक्खमति ।

गामेन गामं चरति । एकं नगरं आगच्छति । तत्थचेको पुरिसो कालङ्कतो जीवको नाम नामेन । पापको तस्स जातिजनं पुच्छि - 'किं नामेन पुरिसो' ति ? "जीवको" ति । "जीवकोपि मरती" ति ? "जीवकोपि मरति, अजीवको पि मरति ।" नामं नाम पण्णत्तिमत्तं । त्वं बालो मज्जे' ति ।

पापको तं कथं सुणित्वा चिन्तेति । अन्तो नगरं गच्छति । अथेकं दासिं सामिका द्वारे रज्जुया पहरति । पापको सामिकं पुच्छि 'कस्मा इमं पोठेथ' ति । 'भतिं दातु न सक्कोती' ति । "किं पनस्सा नामं" ति । "धनपाली नामा' ति । "नामेन धनपाली समानपि भतिमत्तं दातुं न सक्कोती" ति । धनपालियोपि, अधनपालियोपि दुग्गता होन्ति । नामं नाम पण्णत्तिमत्तं । त्वं पन बालो मज्जे' ति ।

पापको तं पि कथं सुणाति । बोधिसत्तो आचरियस्स सन्तिकं आगच्छति वुच्चति च । "आचरिय, नामं नाम पण्णत्तिमत्तं । नामेन सिद्धि नत्थि, कम्मेनेव सिद्धि । अलं मय्ह अज्जेन नामेन । तदेव मे नामं होतू' ति ।

(नामसिद्धिजातक - आवश्यक बदल करून)

सद्वत्थ (शब्दार्थ)

नामेन (नपुं. तृतीय ए.व.) - नावाने, नाम

माणवको (पुं.) - शिष्य

नाम (अ.) - म्हणजे, म्हणून

एहि (आज्ञार्थ) - येइ

होतु (आज्ञार्थ तृ.पु.ए.व.) - व्हावे

याहि (आज्ञार्थ द्वि.पु.ए.व.) - जा, या

आह (ब्रू. भूतकाळ तृ.पु.ए.व.) - म्हणाला

भति - मजुरी, पगार, मोबदला

समाना ('अस' व.का.धा.वि. (स्त्री.प्रथमा, ए.व.) - असणारी

जनपदचारिकं - गावोगाव फिरून

जातिजनं - नातेवाईक

पण्णत्तिमत्त - ओळखण्यापुरते, व्यवहारापुरते

पण्णत्ति - व्यवहार, ओळख

मत्त - मात्र, पुरते

मज्जे - वाटते

पोठेथ - (पोट् -वर्त.का. द्वि.पु.अ.व.) - मारत आहे

करेथ - करावे 'कर' प्रयोजक

अवोच ('वच' भूतकाळ, तृ.पु.ए.व.) - म्हणाला

सक्कोति ('सक' व.का.तृ.पु.ए.व.) - शकतो

अत्तनो ('अत्ता' पुं. षष्ठीचे ए.व.) - स्वतःला

दातुं ('दा' - तुमन्त अव्यय) - देणे
अभिरुचितं - आवडीचे
अलं (अ.) - पुरे
गामेन गामं चरति - गावोगाव फिरणे

सुणाति ('सुण' वर्त.का. तृ.पु.ए.व.) - ऐकतो
वत्वा ('वच' त्वान्त अव्यय) - बोलून
निक्खमति - निघाला, बाहेर पडला
कलंकतो - मृत्यू झालेला

अभ्यास

१. कंसातील शब्दांचे योग्य रूप वापरून वाक्य पूर्ण करा.

- (१) ————— नाम अवमङ्गलं । (अम्ह)
 (२) आचरियो ————— अवोच । (त)
 (३) पापको ————— सुणाति । (कथ)
 (४) अलं मद्द अज्जेन ————— । (नाम)

૨. રૂપે ઓળખા.

चरति, सुणाति, करिस्सामि, गच्छति, दातुं

टिपण

- स्वानुभवातून शिष्यांना प्रेरणा देणे.
- प्रत्येकाची ओळख त्याच्या आचरणातून होते.

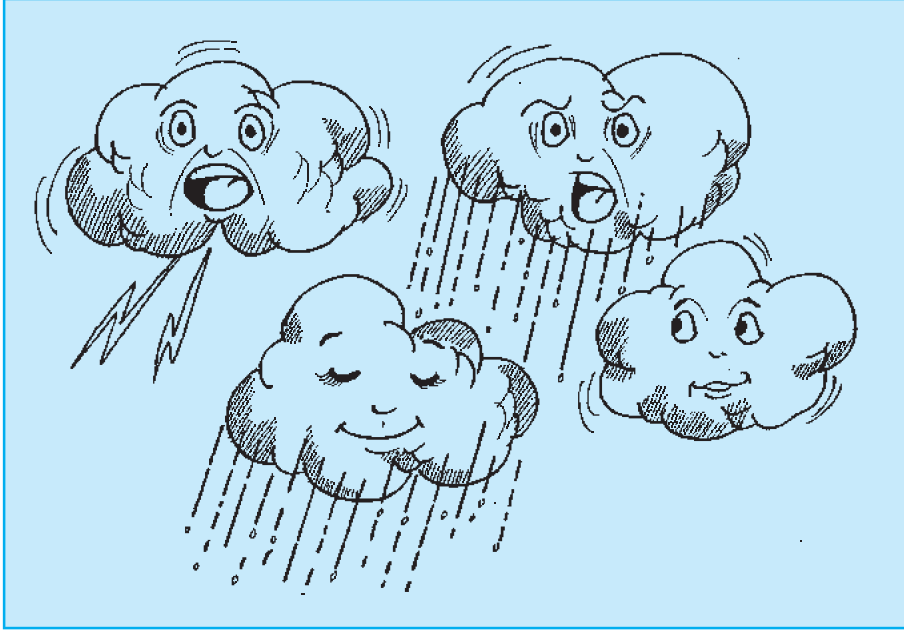
अड्डमो पाठो ।

चत्तारो वलाहकूपमा पुगुगला ।

समाजात आपल्याला वेगवेगळ्या प्रकारच्या व्यक्ती आढळतात. बुद्धाने त्यांची चार प्रकारे विभागणी केली आहे. या व्यक्तींची माहिती 'पुगुगलपञ्जति' या ग्रंथात सापडते. यातील 'पुगुगल' शब्दाचा अर्थ 'मानुस' असा होतो. अशा प्रकारे व्यक्तीचे अथवा माणसांचे 'पञ्जति' म्हणजे स्पष्टीकरण. प्रस्तुत गद्य पाठ 'पुगुगलपञ्जति' या ग्रंथातील 'चतुक्क पुगुगल पञ्जति' या विभागातून घेतला आहे.

कतमे चत्तारो वलाहकूपमा पुगुगला ?

चत्तारो वलाहका — गज्जिता नो वस्सिता, वस्सिता नो गज्जिता, गज्जिता च वस्सिता च नेव गज्जिता नो वस्सितां । एवमेवं चत्तारोमे वलाहकूपमा पुगुगला सन्तो संविज्जमाना लोकस्मिं । कतमे चत्तारो ? गज्जिता नो वस्सिता, वस्सिता नो गज्जिता, गज्जिता च वस्सिता च, नेव गज्जिता नो वस्सिता ।

कथं च पुगुगलो गज्जिता होति नो वस्सिता ? इधकेच्चो पुगुगलो भासिता होति, नो कत्ता । एवं पुगुगलो गज्जिता होति नो वस्सिता । सेय्यथापि सो वलाहको गज्जिता नो वस्सिता, तथुपमो अयं पुगुगलो ।

कथं च पुगुगलो वस्सिता होति नो गज्जिता ? इधकेच्चो पुगुगलो कत्ता होति, नो भासिता । एवं पुगुगलो वस्सिता होति नो गज्जिता । सेय्यथापि सो वलाहको वस्सिता नो गज्जिता, तथुपमो अयं पुगुगलो ।

कथं च पुगुगलो गज्जिता च होति वस्सिता च । इधकेच्चो पुगुगलो भासिता च होति, कत्ता च । एवं पुगुगलो गज्जिता च होति वस्सिता च । सेय्यथापि सो वलाहको गज्जिता च वस्सिता च, तथुपमो अयं पुगुगलो ।

कथं च पुगलो नेव गज्जिता होति नो वस्सिता ? इधकेच्चो पुगलो नेव भासिता होति नो कत्ता । एवं पुगलो नेव गज्जिता होति नो वस्सिता । सेय्यथापि सो वलाहको नेव गज्जिता नो वस्सिता, तथूपमो अयं पुगलो । इमे चत्तारो वलाहकूपमा पुगला सन्तो संविज्जमाना लोकस्मिं ।

(पुगलपञ्जत्ति ४. १६)

*****सद्वत्थ (शब्दार्थ)*****

वलाहकूपमा (वि.) वलाहक+उपमा - ढगाची उपमा द्यावी असा, ढगाप्रमाणे असणारा	संविज्जमान (सं+विद व.का.धा.वि.) - विद्यमान असणारे
पुगल (पुं.) - व्यक्ती	सन्त ('अस' व का.धा.वि.) - अस्तित्वात असणारा
गज्जिता (गज्ज - गज्जति कर्तृवाचक नाम) - गर्जना करणारा	लोक (पुं.) - जग
वस्सिता (वस्स-वस्सति कर्तृवाचक नाम) - वर्षाव करणारा	भासिता (भास - भासति कर्तृवाचक नाम) - बोलणारा
	कत्ता ('करोति'पासून कर्तृवाचक नाम) - काम करणारा

अभ्यास *****

१. खालील प्रश्नांची मराठीमध्ये उत्तरे लिहा.

- (१) ढग किती प्रकारचे असतात ?
- (२) व्यक्ती किती प्रकारच्या असतात हे या पाठाच्या आधारे लिहा.
- (३) 'चत्तारो वलाहकूपमा पुगला' चे तात्पर्य काय आहे ?

टिपण

- निसर्गाचे अवलोकन करून व्यक्तींच्या गुणदोषांचे विश्लेषण करणे.
- ढगाचे निरीक्षण करून व्यक्तिमत्त्वाचा विकास करणे.

प्रस्तुत संभाषण सुत्तपिटकातील 'संयुक्तनिकाय' या ग्रंथामधून घेतले आहे. महाराष्ट्रातील 'नालासोफारा' या प्राचीन व्यापारी बंदराजवळ पुण्ण वास्तव्य करणारा होता. तथागत बुद्धाची कीर्ती ऐकून, प्रेरित होऊन त्यांना भेटण्यासाठी गेला. त्यांचा उपदेश ग्रहण करून प्रव्रजित झाला. परत येत असताना बुद्धाने त्याची कार्यतत्परता, सहनशीलता व अहिंसामूलक विचार पाहून 'तू धम्म प्रचार कसा करशिल ?' या विषयीचे संभाषण या पाठात आहे.

- बुद्ध** - इमिना त्वं, पुण्ण, मया सङ्घितेन ओवादेत ओवदितो कतस्मिं जनपदे विहरिस्ससी' ति ?
- पुण्ण** - अत्थि भन्ते सुनापरन्तो नाम जनपदो, तत्थाहं विहरिस्सामी' ति ।
- बुद्ध** - चण्डा खो, पुण्ण, सुनापरन्तका मनुस्सा, फरुसा खो, पुण्ण, सुनापरन्तका मनुस्सा । सचे तं, पुण्ण, सुनापरन्तका मनुस्सा अक्कोसिस्सन्ति, परिभासिस्सन्ति, तत्थ ते पुण्ण किन्ति, भविस्सती' ति ?
- पुण्ण** - भन्ते, तत्थ मे एवं भविस्सति — 'भद्दका, वति' मे सुनापरन्तका मनुस्सा सुभद्दका वाति' मे सुनापरन्तका मनुस्सा, यं मे न यिमे पाणिना पहारं देती' ति । एवमे' त्थ, भगवा भविस्सति ।
- बुद्ध** - सचे पन ते पुण्ण, सुनापरन्तका मनुस्सा पाणिना पहारं दस्सन्ति तत्थ पन ते, पुण्ण किन्ति भविस्सती' ति ?
- पुण्ण** - भद्दका वति' मे, सुनापरन्तका मनुस्सा, यं मे न यिमे लेड्डुना पहारं देन्ती' ति । एवमे' त्थ, भगवा भविस्सति ।
- बुद्ध** - सचे पन ते पुण्ण, लेड्डुना पहारं दस्सन्ति ?
- पुण्ण** - भद्दका, सुभद्दका वति' मे मनुस्सा, यं मे न यिमे दण्डेन पहारं देन्ती' ति । एवमे' त्थ, भगवा भविस्सति ।

- बुद्ध** - सचे पन ते पहारं देन्ती' ति ?
- पुण्ण** - भद्दका, सुभद्दका वाति' मे मनुस्सा, यं मे न धिमे सत्थेन पहारं देन्ती' ति । एवमे'त्थ, भगवा भविससि ।
- बुद्ध** - सचे पन ते सत्थेन पहारं, तिण्हेन सत्थेन जीविता वोरपन्ती' ति ?
- पुण्ण** - सन्ति खो तस्स भगवतो सावका कायेन अट्ठीयमा हरायमाना जिगुच्छमाना सत्थहारक परिसेसन्ति, तं मे इदं अपरियिटठज्जेव सत्थहारकं लद्ध' ति । एवमे'त्थ, भगवा भविस्सति ।
- बुद्ध** - साधु साधु, पुण्ण । सक्खिस्ससि खो, त्वं पुण्ण, इमिना दमूपसमेन समन्नागतो सुनापरन्तस्मिं जनपदे विहारं कर ।

(३५, ८७, ८८ 'संयुक्त निकाया'मधून आवश्यक फेरबदल करून)

सद्वत्थ (शब्दार्थ)

सङ्घित्त (वि.) - संक्षिप्त सार, थोडक्यात

जनपद (पुं.) - राज्य, प्रदेश

चण्ड (वि.) - भयानक रागीट

फरूस (वि.) - कठोर

भद्दक (वि.) - चांगला

लेड्डु (पुं.) - ढेकूळ

सत्थ (नपुं.) - शस्त्र

सन्ति (क्रि.) - आहेत

हरायमाना (क्रि.) - लाजिरवाणे

परियेसति (क्रि.) - शोधणे

दमुपसमेन (पुं.) - संयमाने व शांततेने

ओवाद (पुं.) - उपदेश

सुनापरन्त (पुं.) - कोकण, गुजरात, कठियावड व कच्छचा भूभाग

अक्कोस (पुं.) - अपमान, शिब्याशाप

पाणि (पुं.) - हात

तिण्ह (वि.) - तीक्ष्ण, धारदार

वोरोपिति (क्रि.) - वंचित करणे

सावक (पुं.) - शिष्य

जिगुच्छमाना (वि.) - घृणित

साधु साधु (वि.) - फार उत्तम

समन्नागतो (वि.) - युक्त होऊन

टीप

पुण्ण - ह्यांचा जन्म सुनापरन्त देशातील सुप्पारक पट्टणात (बंदरात) झाला होता. व्यापारानिमित्त श्रावस्तीला गेले असताना भगवन्ताचा धम्मोपदेश ऐकून प्रव्रजित झाले. अर्हतपद प्राप्तीनंतर आपल्या सुनापरन्त प्रान्तात धम्मप्रचार करू लागले.

अभ्यास

१. खालील प्रश्नाचे मराठीमध्ये उत्तर लिहा.

पूर्ण भिक्खूने तथागत बुद्धांच्या प्रश्नांना कसे कसे उत्तर दिले ?

२. रूपे ओळखा.

विहरिस्ससि, भविस्सति, मनुस्सा, विहारं

टिपण

- प्राचीन लोकजीवनाचे अवलोकन करून प्रतिकूल परिस्थितीतून मार्ग काढणे.
- ध्येय साध्य करण्यासाठी प्रयत्नशील असावे.

जागतिक वाङ्मयीन दर्जा प्राप्त असलेल्या पालि तिपिटकातील 'सुत्तपिटका'मध्ये 'खुद्दकनिकाय' या ग्रंथाचा समावेश होतो. 'खुद्दकनिकाय' ग्रंथामध्ये लहानमोठे १५ ग्रंथ असून 'धम्मपद' हा दुसऱ्या क्रमांकावर आहे.

प्रस्तुत पद्यपाठ 'धम्मपद' या ग्रंथातून घेतला आहे. मधुरवाचा ही बुद्धवाणी असून यामध्ये नैतिकमूल्य व सामाजिक मूल्यांचे संवर्धन केले आहे.

सब्बे तसन्ति दण्डस्स, सब्बेसं जीवितं पियं ।
अत्तानं उपमं कत्वा, न हनेय्य न घातये ॥१॥
यो च बुद्धं च धम्मं च सङ्गं च सरणं गतो ।
चत्तारि अरियसच्चानि सम्मप्यज्जाय पस्सति ॥२॥
अक्कोधेन जिने कोधं, असाधुं साधुना जिने ।
जिने कदरियं दानेन, सच्चेनालिकवादिन ॥३॥
सुरामेरयपानं च यो नरो अनुयुज्जति ।
इधेवमेसो लोकस्मिं मूलं खणति अत्तनो ॥४॥
न तेन थेरो होति येनस्स पलितं सिरो ।
परिपक्को वयो तस्स मोघजिण्णो' ति वच्चति ॥५॥
यम्हि सच्चं च धम्मो च अहिंसा संयमो दमो ।
स वे वन्तमालो धीरो थेरो' ति पवुच्चति ॥६॥

न मुडकेन समणो अब्बतो अलिकं भणं ।
 इच्छालोभसमापन्नो समणो किं भविस्सति ॥७॥
 न तेन अरियो होति येन पाणानि हिसति ।
 अहिंसा सब्बपाणानं अरियो' ति पवुच्चति ॥८॥
 यथापि भमरो पुप्फं वण्णगन्धं अहेठयं ।
 पलेति रसमादाय एवं गामे मुनी चरे ॥९॥
 चन्दनं तगरं वा पि उप्पलं अथ' वस्सिकी ।
 एतेसं गन्धजातान सीलगन्धो अनुत्तरो ॥१०॥

(धम्मपद - निवडक गाथा)

सद्वत्थ (शब्दार्थ)

तसन्ति (क्रि.) - घाबरतात

कत्वा (कर, पूर्वकालवाचक त्वान्त अव्यय) - कर

न हनेय्य - मारू नये

अहेठयं - इजा न करता

अदाय - घेऊन

गाम (पुं.) - गाव

जिने - जिंकावे

कदरियं (नपुं.) - कंजूष

अलीकवादी (वि.) - खोटे बोलणारा

पलित सिरो - पांढरे केस झाल्याने

वन्तमल (वि.) - चित्तमळ बाहेर काढले आहे

अनुत्तरो (वि.) - सर्वोत्तम

अब्बतो (वि.) - व्रत न पाळणारा

अलिकंभण - खोटे बोलणारा

वण्णगन्धं (पुं.) - वर्ण आणि गंध

घातये - मारायला लावू नये

सम्मप्पज्जाय (स्त्री.) - योग्य विचाराने

चरति (क्रि.) - फिरणे

उप्पल (नपुं.) - कमळ

वस्सिकी (स्त्री.) - जाई

तगर (नपुं.) - तगर

गन्धजातानं (नपुं.) - सुगन्धप्रकार

सीलगन्ध (नपुं.) - शीलगन्ध

अभ्यास ***

१. खालील प्रश्नांची मराठीमध्ये उत्तरे लिहा.

(१) खरा वयवृद्ध कोणाला म्हणावे ?

(२) मधुरवाचा कशाला म्हणावे ?

२. खालील पालि शब्दांचे पालित विरुद्धार्थी शब्द लिहा.

कोध, सच्च, अहिंसा, पिय

टिपण

- सामाजिक, नैतिक मूल्यांची ओळख करून देणे.
- बुद्धवचनाची महती जाणून अंगीकार करणे.

दुतियो पाठो । सोपाको थेरो ।

सोपाक स्थविर श्रावस्तीमधील दरिद्री मातेचा पुत्र होता. त्याची माता प्रसववेदनांनी दीर्घकाळपर्यंत मूर्च्छितावस्थेत राहिल्याने तिच्या नातलगांनी तिला मृत समजून उत्तरक्रियेसाठी स्मशानात नेले. वादळवारा व पावसाने त्रस्त नातलग उत्तरक्रिया न करताच परत निघून गेले. तेवढ्यात मुलाचा जन्म झाला व त्याची आई तत्काळ मरण पावली. स्मशानपाळाने त्याचे पालनपोषण केले. तो त्याच्या 'सुप्पिय' नावाच्या मुलाबरोबर वाढला. स्मशानपाळाने त्याला दत्तक घेतले. स्मशानात जन्म झाल्यामुळे त्याला 'सोपाक' नाव मिळाले. सोपाक भिक्खुसंघात प्रविष्ट होऊन अर्हत झाले. बुद्धसहवास व बुद्धसंवादाचे वर्णन त्यांनी येथे केले आहे.

दिस्वा पासादछायायं, चङ्कमन्तं नरुत्तमं ।
तत्थ नं उपसङ्कम्म, वन्दिस्सं पुरिसुत्तमं ॥१॥
एकंसं चीवरं कत्वा, संहरित्वान पाणयो ।
अनुचङ्कमिस्सं विरजं, सब्बसत्तानमुत्तमं ॥२॥
ततो पज्हे अपुच्छि मं, पज्हांनं कोविदो विदू ।
अच्छम्भी च अभीतो च, व्याकासि सत्थुनो अहं ॥३॥
विस्सज्जितेसु पज्हेसु, अनुमोदि तथागतो ।
भिक्खुसङ्घ विलोकेत्वा, इमं मत्थं अभापसथ ॥४॥
लाभा अङ्गानमगधानं, येसायं परिभुज्जति ।
चीवरं पिण्डपातञ्च, पच्चयं सयनासनं
पच्चुट्ठानञ्च सामीचिं, तेसं लाभा' ति च ब्रवी ॥५॥
अज्जतगे' मं सोपाक, दस्सनायोपसङ्कम ।
एसा चे' व ते सोपाक, भवतु उपसम्पदा ॥६॥
जातिया सत्तवस्सोहं, लब्धान उपसम्पदं ।
धारेमि अन्तिम देहं, अहो धम्मसुधम्मता' ति ॥७॥

(थेरगाथा)

सद्वत्थ (शब्दार्थ)

दिस्वा (पूर्वकाळवाचक अव्यय) - पाहून
पासादछाया (स्त्री.) - प्रासादाची सावली
विसज्जित - प्रश्नांचे दिलेले उत्तर

व्याकासि (क्रि.) - स्पष्ट करणे, सांगणे, उत्तर देणे
चङ्कमन्तं - चिंतन करीत येरझारा घालताना
अनुमोदि (क्रि.) - अनुमोदन केले

महापजापति गोतमी ।

प्रस्तुत पद्य पाठ 'थेरीगाथा' या ग्रंथातून घेतला आहे. या ग्रंथात ७३ थोर स्त्रियांचे स्वकथन शब्दबद्ध केले आहेत. थेरीगाथा हा ग्रंथ 'जगातल्या आद्य कवयित्रींचे भावस्पंदन' आहे. या ग्रंथाला प्राचीनकालीन महिलांच्या स्वातंत्र्याचा दस्तावेज म्हणून संबोधतात. बुद्ध उपदेशाने स्त्रियांचे जीवन कसे उंचावले आणि अर्हतपदाला पोहोचल्यावर जीवनात उच्च प्रतीचा आनंद झाल्यावर स्वकथने केलेली आहेत. बुद्धाच्या प्रेरणेने महापजापतीने पुरुषांप्रमाणेच स्त्रियांनासुद्धा प्रव्रज्येचा अधिकार मिळावा या न्याय्य मागणीसाठी लाँगमार्च काढून तो अधिकार प्राप्त केला आणि स्त्रीपुरुष समतेचे पुरस्कर्ते असणाऱ्या बुद्धाने भिक्खूणी संघाच्या स्थापनेस अनुमती दिली. भिक्खूणी होण्याचा पहिला सन्मान महापजापतीला मिळाला. या पाठात तिने दुःखमुक्त होवून स्वकथन केले आहे.

“बुद्धवीर नमो त्यत्थु, सब्बसत्तानं मुत्तमं ।
 यो मं दुक्खा पमोचेसि, अज्जञ्च बहुकं जनं ॥
 सब्बदुक्खं परिज्जातं, हेतुतण्हा विसोसिता ।
 भावितो अरियदुङ्गिको मग्गो, निरोधो फुसितो मया ॥
 माता पुत्तो पिता भाता, अय्यिका च पुरे अहुं ।
 यथाभुच्चं मजानन्ती, संसरि'हं अनिब्बिसं ॥
 दिट्ठो हि मे सो भगवा, अन्तिमो'यं समुस्सयो ।
 विक्खीणो जातिसंसारो, नत्थि दानिं पुनब्भवो ॥
 आरद्धविरिये पहिपत्ते, निच्चं दळ्हपरक्कमे ।
 समग्गे सावके पस्से, एसा बुद्धानं वन्दना ॥
 बहून वत अत्थाय, माया जनयि गोतमं ।
 व्याधिमरणतुन्नानं, दुक्खक्खन्धं व्यपानुदिं” ति ॥

(थेरीगाथा)

सदृश्य (शब्दार्थ)

नमोत्य' त्थु (नमोते+अत्थु) - त्याला वंदन असो
 मुच (मञ्चति) (क्रि.) - मुक्त करणे
 परिज्जात (वि.) (परि+ज्जात) - संपूर्णपणे जाणले
 अरियदुङ्गिको (अरिय+अट्ट+अङ्गिको) - आर्य अष्टांगिक मार्ग
 अय्यिका (स्त्री.) - आर्या, संगोपन करणारी
 संसरि'हं (संसरि+अहं) - मी भटकत राहिले

सब्सत्ता (पुं.) - (सब्ब+सत्त) - सर्व प्राणी
 अज्जञ्च (अज्जं+चं) - आणि दुसऱ्या
 हेतुतण्हा (स्त्री.) (हेतु+तण्हा) - तृष्णेचे कारण
 निरोधं (पुं.) - नष्ट करणारा
 यथाभुच्चं (अ.) (यथा+भुच्चं) - वास्तविकता
 अनिब्बिस (अ.) - सतत

अन्तिमो' यं (अन्तिमो+अयं) - हा शेवटचा
 आरद्धविरिय (वि.) (आरद्ध+विरिय) - प्रयत्नशील
 निच्चं (अ.) - नित्य, सतत
 समग (वि.) - समग्र, संपूर्ण
 वन्दना (स्त्री.) - उपदेश, मार्गदर्शन, नमस्कार
 व्याधिमरणतुन्नानं (व्याधि+मरण+तुन्नानं) - दुःख, मृत्यू यांनी
 परिपूर्ण

समुस्सय (पुं.) - समूह, एकत्रित रूप, शरीर, जन्म
 पहितत्त (वि.) - संयमी
 दळहपरक्कम (वि.) (दळह+परक्कम) - दृढ पराक्रम
 सावक (पुं.) - श्रावक, उपासक
 जनयि (क्रि.) - जन्म दिला
 दुक्खक्खन्ध (दुक्ख+खन्ध) - दुःख समूह
 व्यपानुदि (क्रि.) - (वि+अप+नुद) - नाश केला

टीप

महापजापति गोतमी - देवदह नगरातील अंजन शाक्याच्या मुलीचे नाव महापजापति होते. ही सिद्धार्थाची आई(महामाया)ची धाकटी बहीण होती. दोघींचेही लग्न राजा शुद्धोदनाबरोबर झाले. सिद्धार्थ जन्माच्या वेळी सातव्याच दिवशी महामाया मरण पावली. तेव्हा महापजापतिनेच सिद्धार्थाचे पालन-पोषण केले. शुद्धोदनाच्या मृत्यूनंतर महापजापतिने संसार त्यागण्याची इच्छा प्रगट केली, परंतु तथागतांनी प्रारंभी अनुमती दिली नाही. आनंदाच्या आग्रहास्तव तथागतांनी अनुमती दिली. इतर स्त्रियांबरोबर सर्वप्रथम महापजापति प्रव्रजित झाली आणि भिक्खूणींचा वेगळा संघ प्रस्थापित झाला. गोतमवंशीय असल्यामुळे महापजापति गोतमी असे नाव रूढ झाले.

अभ्यास

१. खालील प्रश्नाचे मराठीमध्ये उत्तर लिहा.

(१) महापजापति गोतमीचा जीवनवृत्तान्त लिहा.

टिपण

- बुद्धाच्या उपदेशाने प्रेरित होऊन स्त्रियासुद्धा भिक्खूणी संघाची स्थापना करून दुक्खमुक्त होतात.
- 'अरियद्वडिको मग्गो' आणि 'नत्थि दानि पुनब्भवो' संकल्पना समजून घेणे.

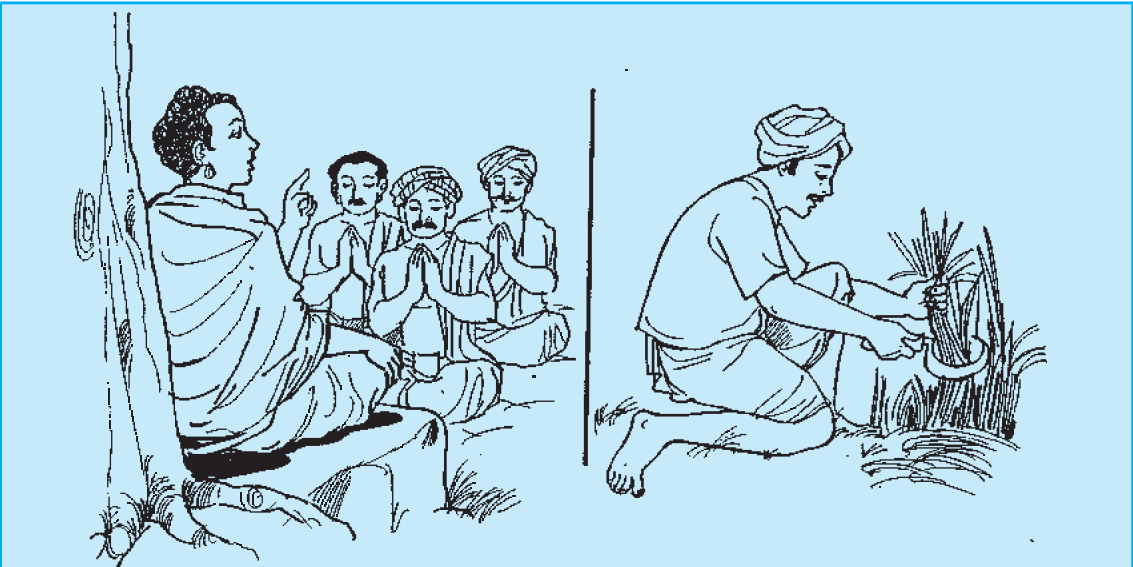

जागतिक वाङ्मयीन दर्जा प्राप्त असलेल्या 'पालि तिपिटका'तील 'सुत्तपिटका'मध्ये 'खुद्दकनिकाय' या ग्रंथाचा समावेश होतो. खुद्दकनिकाय ग्रंथामध्ये १५ ग्रंथांचा अंतर्भाव होत असून त्यांपैकी ५वा ग्रंथ 'सुत्तनिपात' होय. हा ग्रंथ अत्यंत प्राचीन ग्रंथ म्हणून वाखाणण्यात आलेला आहे.

प्रस्तुत पद्यपाठ 'सुत्तनिपात' मधून घेतला आहे. यामध्ये कसिभारद्वाज ब्राह्मण व तथागत बुद्ध यांचा शेतीविषयी संवाद आहे. मीसुद्धा तुझ्यासारखाच एक शेतकरी आहे. मी मनाची मशागत करतो आणि या शेतीपासून चिरंतन फळ प्राप्त करतो.

“कस्सको पटिजानासि, न च पस्साम ते कसिं ।
कसिं नो पुच्छितो ब्रूहि, यथा जानेमु ते कसिं” ॥१॥
“सद्धा बीजं तपो वुट्ठि, पज्जा मे युगनङ्गलं
हिरि ईसा मनो योत्तं, सति मे फालपाचनं ॥२॥
कायगुत्तो वचीगुत्तो, आहारे उदरे यत्तो ।
सच्चं करोमि निद्धानं, सोरच्चं मे पमोचनं ॥३॥
विरियं मे धुरधोरहं, योगक्खेमाधिवाहनं ।
गच्छति अनिवत्तन्तं, यत्थ गन्त्वा न सोचति ॥४॥
एवमेसा कसी कट्ठा, सा होति अमतप्फला ।
एतं कसिं कसित्वान, सब्बदुक्खा पमुच्चती” ति ॥५॥

(सुत्तनिपात)

कस्सको पटिजानसि - (स्वतःला) शेतकरी म्हणवतोय
 कसिं (स्त्री.) - शेती, कृषी
 ब्रूहि (ब्रूति क्रि.) - साग
 वुट्ठि (स्त्री.) - वर्षा, पाऊस
 युगनङ्गलं (नपुं.) - जोखड, नांगर
 ईसा (स्त्री.) - चाबूक
 योत्तं (नपुं.) - जोखड, जू
 धुरधोरय् (नपुं.) - जोखडाला बांधलेला बैल
 कसित्वान (पूर्वकालवाचक त्वान्त अव्यय) - नांगरून

परसाम (दिस) व.का.प्र.पु.अ.) - आम्ही पाहतो
 पुच्छितो (वि.) - विचारलेला
 यथाजानेमु (जानति क्रि.) - ज्या प्रकारे कळेल
 पज्जा (स्त्री.) - ज्ञान, बुद्धी
 हिरि (स्त्री.) - वाईट कृत्याबद्दल वाटणारी लाज
 निदानं (नपुं.) - कापणी यंत्र
 सोरच्चं (नपुं.) - नम्रता, विनयशीलता
 अनिवत्तन्त (वि.) - न परतणाऱ्याला

अभ्यास

१. खालील प्रश्नांची मराठीमध्ये उत्तरे लिहा.

- (१) शेतकऱ्याला शेतीसाठी कोणत्या साधनांची आवश्यकता असते ?
- (२) मनाची मशागत करताना कोणती अवजारे तथागत बुद्धांनी वापरली आहेत ?

टिपण

- शेतकऱ्यांना बुद्धाने सरळ व सोप्या भाषेत धम्माची शिकवण दिली.
- सद्धा, तपो, पज्जा, सति अर्थ समजून घेऊन अंगीकार करणे.

परिशिष्ट - १

टीपा -

१) पब्बजा/पब्बज्जा	२) चरियं
३) तिसरण	

व्याकरण

समास

दोन अथवा दोहोंपेक्षा अधिक शब्दांना एकत्र केल्यावर तो शब्द लहान करण्याकरिता विभक्तीचा लोप करून जो एक शब्दसमूह केला जातो त्याला समास म्हणतात.

पालि भाषेत समास सहा आहेत -

(१) अव्ययिभाव = अव्ययीभाव	(२) तप्पुरिस = तत्पुरुष
(३) कम्मधारय = कर्मधारय	(४) बहुव्वीहि = बहुव्रीहि
(५) किरियत्थ = क्रियार्थ	(६) द्वन्द = द्वन्द्व

तत्पुरुष समास - (अमादि) प्रथमा विभक्ति सोडून इतर विभक्तींमधील विभक्ती चिन्हांचा लोप होतो तेव्हा तत्पुरुष समास होतो. उदाहरणार्थ -

विभक्ती	विग्रह	समास	अर्थ
दुतिया	गामं गतो	गामगतो	गावाला गेलेला
दुतिया	कुम्भं करोति	कुम्भकारो	कुंभार
ततिया	उरसा गच्छति	उरगो	साप
ततिया	पादेहि पिबति	पादपो	झाड
ततिया	पितुना सदिसो	पितुसदिसो	पित्याप्रमाणे
चतुत्थी	धम्मस्सं देय्यं	धम्मदेय्यं	धर्मांला देण्यायोग्य
चतुत्थी	रजनाय दोणि	रजनदोणि	रंगविण्याचे भांडे
पञ्चमी	चोरेहि भयं	चोरभयं	चोरापासून भय
छट्ठी	रुक्खस्स साखा	रुक्खसाखा	झाडाची फांदी
छट्ठी	रज्जो पुरिसो	राजपुरिसो	शिपाई
सत्तमी	वने चरति	वनचरो	वनात फिरणारा

बहुव्रीहि (अञ्जत्थ)

ज्या समासातील शब्द विशेषण होऊन तिसऱ्याच शब्दाचा संकेत प्रकट करतात तेव्हा त्यांना बहुव्रीहि समास म्हणतात. उदाहरणार्थ —

विग्रह	समास	अर्थ	विग्रह	समास	अर्थ
बहूनि धनानि यस्स सो	बहुधनो	श्रीमंत	जितानि इंद्रियानि यस्स सो	जितिन्द्रियो	मुनी
लम्बा कण्णा यस्स सो	लम्बकण्णो	लांब कानाचा	वजिरं पाणिमिहं यस्स सो	वजिरपाणि	वज्रपाणी (इंद्र)
समानं उदरं यस्स सो	सोदरियो	(सक्खा) भाऊ	मना सेट्ठा एतेसं इति	मनोसेट्ठा	धर्म
उदकं पीयते अस्मिं इति	उदपानं	पाणवठा			

द्वन्द्व (चत्थ)

दोन अथवा जास्त शब्दांतील 'च' (आणि) चा लोप करून जो समास तयार होतो त्याला 'द्वन्द्व' समास म्हणतात. द्वन्द्वसमास दोन प्रकारचे आहेत — १) समाहार, २) इतरेतर

१) **समाहार** : दोन संज्ञा समासांत येऊन 'च' ने जोडल्यावर अर्थ प्रगट करतात, आणि एका समाहाराचा (समूहाचा) बोध करतात, तेव्हा तो समाहार द्वन्द्व समास होतो. हा समास नपुंसकलिङ्गी असतो.

मुखं च नासिका च	मुखनासिकं	गीतं च वादितं च	गीतवादितं
युगं च नङ्गलं च	युगनङ्गलं	असि च चम्पं च	असिचम्पं
अहि च नकलं च	अहिनकुलं	डंसो च मकसो च	डंसमकसं
विज्जा च चरणं च	विज्जाचरणं	दासि च दासं च	दासिदासं
कण्हो च सुक्को च	कण्णसुक्कं		

२) **इतरेतर** : जेव्हा समासातील दोन्ही पदे प्रधान असतात तेव्हा त्यांस इतरेतर द्वन्द्व समास म्हणतात.

चन्दिमा च सुरियो च	चन्दिमसुरिया	समणो च ब्राह्मणो च	समणब्राह्मणा
माता च पिता च	मातापिता	जाया च पति च	जयम्पती
पिता च पुत्रो च	पितापुत्रो		

१) **समाहार-इतरेतर** : खालील समास समाहार आणि इतरेतर दोन्ही आहेत.

साकं च सालं च	साकसालं	गो च महिसं च	गोमहिसं
अजो च एळको च	अजेळकं	हिरज्जं च सुवण्णं च	हिरज्जसुवण्णं
सालि च यवकं च	सालियवकं	कासि च कोसलं च	कासिकोसलं

सर व्यञ्जना च वग्निकरण (स्वर-व्यंजनांचे वर्गीकरण)

सर (स्वर)

स्वरांचे तीन भागांमध्ये वर्गीकरण करण्यात येते. कच्चायन व्याकरणानुसार ते पुढील प्रमाणे आहेत. जसे - १) रस्स सर २) दीघ सर ३) मज्झिम सर

रस्स सर

अ, इ, उ

दीघ सर

आ, ई, ऊ

मज्झिम सर

ए, ओ

व्यञ्जना

एकारो	वर्गो	कठोर	मुदु	अनुनासिक
१) कण्ठ्य	-	क-वर्गो	क, ख	ग, घ
२) तालव्य	-	च-वर्गो	च, छ	ज, झ
३) मुर्धन्य	-	ट-वर्गो	ट, ठ	ड, ढ
४) दन्त्य	-	त-वर्गो	त, थ	द, ध
५) ओष्ठ्य	-	प-वर्गो	प, फ	ब, भ
६) अन्तः	-	—	य, र, ल, व, ळ	
७) उष्माक्षर	-	—	स	
८) प्राणध्वनी	-	—	ह	
९) निगृहीत	-	—	अं	

वर्णमाला (वर्णमाला)

आपल्या मुखातून जे मूळ ध्वनी बाहेर पडतात त्यांना वर्ण (वर्ण) असे म्हणतात. पालि भाषेमध्ये कच्चायन व्याकरणानुसार एकूण ४१ तर मोग्गल्लायन व्याकरणानुसार एकूण ४३ वर्ण आहेत. ज्यामध्ये कच्चायन व मोग्गल्लायन व्याकरणानुसार क्रमशः ८ व १० स्वर असून ३३ व्यंजने आहेत. त्यांचे वर्गीकरण पुढील प्रमाणे आहे —

सर (स्वर)

कच्चायन व्याकरणानुसार आठ स्वर आहेत. जसे — अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ए, ओ

तर मोग्गल्लायन व्याकरणानुसार दहा स्वर आहेत. जसे — अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ए, ऐ, ओ, औ

व्यञ्जना (व्यंजने)

१) कण्ठ्य	-	क, ख, ग, घ, ङ	२) तालव्य	-	च, छ, ज, झ, ञ
३) मुर्धन्य	-	ट, ठ, ड, ढ, ण	४) दन्त्य	-	त, थ, द, ध, न
५) ओष्ठ्य	-	प, फ, ब, भ, म	६) अन्तःस्थ	-	य, र, ल, व, ळ
७) उष्माक्षर	-	स	८) प्राणध्वनी	-	ह
९) निगृहीत (अनुस्वार)	-	अं			

सर परिवर्तन (स्वर परिवर्तन)

१) मराठीतील/संस्कृतमधील ऋ, , , लृ, ऐ, औ, अः हे स्वर पालिभाषेत आढळत नाहीत. 'ऋ' बदल काही ठिकाणी 'अ', काही ठिकाणी 'इ' आणि काही ठिकाणी 'उ' होतो.

ऋ - अ = कृषि - कसि, घृत - घत, मृत - मत, शृंखला - संखला.

ऋ - इ = कृमि - किमी, ऋण - इण, श्रृंग - सिंग, तृणं - तिणं.

ऋ - उ = ऋतु - उतु, ऋषभ - उसभ, मृदु - मुदु, मृषा - मुसा.

२) लृ - मराठीत/संस्कृतमध्ये फार क्वचितच ठिकाणी आढळतो. पालि भाषेत त्याचा सर्वथा अभाव आहे.

- ३) ऐ - ए = तैल - तेल, ऐरावत - एरावत, शैल - सेल, वैशाख - वेसाख
 ऐ - इ = ऐश्वर्य - इस्सरिय, सैन्धव - सिन्धवी, वैभव - विभवो
 ४) औ - ओ = औषध - ओसध, गौतम - गोतम, पौर - पोर, औदारिक - ओदरिक
 औ - अ = सौम्य - सम्म औ - आ = गौरव - गारव
 औ - उ = मौक्तिक - मुक्तिक, औद्धत्य - उद्धत्य, औत्सुक्य - उस्सुक्य

व्यञ्जन परिवर्तन (व्यंजन परिवर्तन)

- १) पालिमध्ये 'श' आणि 'ष' उपयोगात आणला जात नाही. त्याऐवजी 'स' चा उपयोग केला जातो.
 श, ष - स = शेष - सेस, आकाश - आकास श, ष - छ = शावक - छापक, षष्ठ = छट्ट
 २) पालिभाषेत कोणतेही पद हलन्त (व्यंजनात) नसते. अशा अन्त्य व्यंजनाचा लोप केला जातो.
 भगवा(न्) - भगवा, गुणवा(न्) - गुणवा, याव(त्) - याव, विद्यु(त्) - विज्जु, पश्चा(त्) - पच्छा.
 ३) पालि भाषेत अन्त्य 'म' च्या स्थानी नेहमी अनुस्वार असतो.
 चितम् - चितं, सत्यम् - सच्चं, तीर्थम् - तित्थं
 ४) पालिभाषेत विसर्गाचा (:) चा लोप झाला आहे. संस्कृतातील अकारान्त पदाच्या शेवटी जो विसर्ग असतो त्याच्या जागी पालिमध्ये 'ओ' होतो. इतर ठिकाणी विसर्गाचा अभाव असतो.
 बुद्धः = बुद्धो, कः - को, एषः - एसो.
 ५) विसर्गाच्या पुढे जर स, ज्ञ, ष असेल तर विसर्गाच्या स्थानी 'स' होतो.
 दुःसह - दुस्सह, निःशोक - निस्सोक
 ६) पालिभाषेत 'रेफ (रफार)' चा अभाव आहे. ब्राह्मण - बामण, ब्रह्म - बम्हा
 अ) सर्व ठिकाणी संयुक्त व्यंजनातील 'र'चा लोप होतो व उरलेला वर्ण द्वित्व पावतो.
 कर्ण - कण्ण, पर्ण - पण्ण, कर्म - कम्म, चक्र - चक्क, चर्म - चम्म, धर्म - धम्म, सर्व - सब्ब
 आ) संस्कृत/मराठी मधील शब्दाच्या आरंभी 'र'युक्त जोडाक्षर असल्यास पालित त्या 'र' चा लोप होतो. परंतु उरलेला वर्ण द्वित्व पावत नाही.
 ग्राम - गाम, प्रजा - पजा, ग्रंथ - गंथ, प्रिय - पिय, प्रकार - पकार, प्रपंच - पपंच.
 इ) 'र्य' बदल 'रिय' होतो व 'र्य' मागील दीर्घ स्वर ऋस्व होतो.
 भार्या - भरिया, सूर्य - सुरिय, आर्य - अरिय, कदर्य - कदरिय.
 ७) अ) दीर्घ स्वराच्या पुढे संयुक्त व्यंजन किंवा अनुस्वार आल्यास दीर्घ स्वर ऋस्व होतो.
 मार्दव - मद्दिवं, तीर्थ - तित्थं, ईश्वर - इस्सर, पराक्रम - परक्कम, कुर्म - कुम्म
 शालम् - सालं, नदीम् - नदिं
 आ) ऋस्व स्वरातील अनुस्वाराचा लोप होऊन तो ऋस्व स्वर दीर्घ होतो व दीर्घ स्वरावर अनुस्वार आला असेल तर तो दीर्घ स्वर ऋस्व होतो.
 सिंह - सीह, विंशति - वीसति, संदंश - संडास, मांस - मंस, पांशु - पंसु
 ८) पदातील आदि 'क्ष' चा 'ख' होतो.
 क्षीरं - खीरं, क्षेम - खेम

९) पदातील मध्य 'क्ष'चा काही ठिकाणी 'क्ख' तर काही ठिकाणी 'च्छ' होतो.

दक्षिण - दक्खिण, मोक्ष - मोक्ख, पक्ष - पच्छ, अक्षि - अच्छि, अक्खि

१०) 'ड', 'ढ' चा अनुक्रमे 'ळ' किंवा 'ळ्ह' होतो.

दाडिम - दाळिम, गुड - गुळ, षोडस - सोळस, क्रीडा - कीळा, तडाग - तळाक, आषाढ - आसाळ्ह

११) जोडाक्षरात शेवटचे व्यंजन 'म', 'न', 'य' किंवा 'व' असेल तर त्याचा लोप होतो व उरलेल्याचे द्वित्व होते.

युग्म - युग्ग, नग्न - नग्ग, सौम्य - सम्म, अध्वा - अब्धा.

परंतु म, न, य, व हे वर्ण 'ह' शी संयुक्त असतील तर त्याचा लोप होत नाही, पण म, न, य, व बदलते.

सह्य - सय्ह, वह्नि - वन्हि, परंतु 'ब्राह्मण' व 'ब्रह्म' या ऐवजी 'बाह्मण', 'बह्म' होतात.

१२) जोडाक्षरातील 'व' चा 'ब' होतो व त्याचे द्वित्व होते.

सर्व - सब्ब, पर्वत - पब्बत

१३) जोडाक्षरांचे पालि शब्दातील इतर काही बदल पुढील प्रमाणे आहेत.

अ.क्र.	जोडाक्षर	शब्दार्थी	शब्दामध्ये
१)	त्य, भ्य, द्य, ध्य	च, छ, ज, झ त्याग - चाग युति - जुति ध्यान - झान	च्च, च्छ, ज्ज, ज्झ नृत्य - नच्च मद्य - मज्ज तत्थ - तच्छ
२)	स्त, स्थ, ष्ठ	थ, ट, ठ, ट्ठ स्तुति - थुति स्थान - ठान	गृहस्थ - गहट्ठ काष्ठ - कट्ठ
३)	श्व, प्स, त्स	—	च्छ आश्चर्य - अच्छरिय अप्सरा - अच्छरा वत्स - वच्छ
४)	ष्क, स्क, क्ष	ख स्कन्ध - खन्ध शान्ति - खन्ति	क्ख भिक्षु - भिक्खु शुष्क - सुक्ख
५)	क्ष	छ क्षुब्ध - छुब्ध	च्छ इक्षु - उच्छु
६)	स्प, ष्प	फ स्पदन - फंदन	प्फ पुष्प - पुप्फ
७)	न्य, ण्य, ज्ञ	ज न्याय - जाय	ज्ज कन्या - कज्जा प्रज्ञा - पज्जा अरण्य - अरज्ज
८)	ष्ण	—	ण्ह उष्ण - उण्ह

धातुरूपाविषयी माहिती (काळ)

- १) क्रियावाचक शब्दाला 'धातू' म्हणतात. पालिभाषेत हे धातू १) परस्मैपद (परस्मैपद) व २) अत्तनोपद (आत्मनेपद) असे दोन पद प्रकारात विभागले गेले आहेत. मूळ धातूला परस्मैपदाचे प्रत्यय लावून क्रियापद बनवता येते. मात्र संस्कृतातील अनेक आत्मनेपदी धातू पालिभाषेत परस्मैपदी मानून चालवले जातात. एकंदरीत पालिभाषेत आत्मनेपदी क्रियापदांची रूपे कमी आहेत.
- २) प्रामुख्याने पालिमध्ये परस्मैपदाचा उपयोग करण्यात येतो. आत्मनेपद कर्मणि प्रयोग व कवितेत उपयोगात येते.
- ३) पालिभाषेत द्विवचन नसल्याने क्रियापद एकवचनी किंवा अनेकवचनी असते.
- ४) पालि व्याकरणात अनुक्रमे तीन पुरुष आहेत. पालि व मराठी व्याकरणातील पुरुषांमध्ये खालीलप्रमाणे क्रम आहेत-

पालि	मराठी
उत्तम पुरिस	प्रथम पुरुष
मज्झिम पुरिस	द्वितीय पुरुष
पठम पुरिस	तृतीय पुरुष

- ५) काळ व अर्थवाचक काही पालि संज्ञा पुढील प्रमाणे -

पालि	मराठी
१) पच्चुपन्न कालो	वर्तमानकाळ
२) हीय्यत्तनी /अतीत कालो	भूतकाळ
३) भविस्सन्ती /अनागत कालो	भविष्यकाळ

पच्चुपन्न कालो (वर्तमानकाळ)

वर्तमानकाळी परस्मैपदी प्रत्यय पुढील प्रमाणे

			'पच' - शिजविणे			'अस' - असणे		
पुरिस	एकवचन	अनेकवचन	पुरिस	एकवचन	अनेकवचन	पुरिस	एकवचन	अनेकवचन
उत्तमपुरिस	मि	म	उत्तमपुरिस	पचामि	पचाम	उत्तमपुरिस	अत्थि	सन्ति
मज्झिमपुरिस	सि	थ	मज्झिमपुरिस	पचसि	पचथ	मज्झिमपुरिस	अस्सि	अत्थ
पठमपुरिस	ति	अन्ति	पठमपुरिस	पचति	पचन्ति	पठमपुरिस	अस्मि, अम्हि	अस्म, अम्ह

(खाद, नम, गच्छ, वस, कस इत्यादी धातू 'पच' प्रमाणे चालतात.)

हीय्यत्तनी (भूतकाळ)

भूतकाळी परस्मैपदी प्रत्यय पुढीलप्रमाणे चालतात -

			'खाद' - खाणे		
पुरिस	एकवचन	अनेकवचन	पुरिस	एकवचन	अनेकवचन
उत्तमपुरिस	इं	इम्ह	उत्तमपुरिस	खादिं	खादिम्ह
मज्झिमपुरिस	इ	इत्थ	मज्झिमपुरिस	खादि	खादित्थ
पठमपुरिस	इ	इंसु, ऊं	पठमपुरिस	खादि	खदिसु, खादुं

(कीळ, हस, लभ, गच्छ, वस इत्यादी धातू 'खाद' प्रमाणे चालतात.)

भविष्यन्ती/अनागतकालो (भविष्यकाल)

भविष्यकाली परस्मैपदी प्रत्यय पुढीलप्रमाणे चालतात —

			‘पठ’ - शिकणे		
पुरिस	एकवचन	अनेकवचन	पुरिस	एकवचन	अनेकवचन
उत्तमपुरिस	इस्सामि	इस्साम	उत्तमपुरिस	पठिस्सामि	पठिस्साम
मज्झिपुरिस	इस्ससि	इस्सथ	मज्झिपुरिस	पठिस्ससि	पठिस्सथ
पठमपुरिस	इस्सति	इस्सन्ति	पठमपुरिस	पठिस्सति	पठिस्सन्ति

(लभ, गच्छ, नम, वस, कस इत्यादी धातू ‘पठ’ प्रमाणे चालतात.)

सन्धी

एकापुढे एक येणारे जवळजवळचे वर्ण एकत्र जोडण्याच्या प्रकारास ‘सन्धी’ असे म्हणतात. पालिमध्ये तीन प्रकारचे सन्धी आहेत — १) स्वर सन्धी, २) व्यंजन सन्धी, ३) निगाहित (अनुस्वार) सन्धी. पालित विसर्ग नसल्यामुळे विसर्ग सन्धी होत नाही.

१- स्वर सन्धी

दोन स्वर एकापुढे एक असल्यास ते एकमेकांत मिळून जातात. पालि भाषेतील स्वरसन्धी विषयीचे काही प्रमुख नियम पुढील प्रमाणे आहेत.

(१) ‘अ’पासून ‘ऊ’ पर्यंत स्वरापुढे सजातीय (म्हणजे त्याच प्रकारचा) स्वर आल्यास त्या दोहोंबद्दल एक दीर्घ स्वर होतो.

प्रकार	उदाहरण	सन्धी	प्रकार	उदाहरण	सन्धी
अ+अ	पन+अयं	पनायं	आ+अ	पादा+अपि	पादापि
आ+आ	तण्हा+आकुला	तण्हाकुला	इ+इ	उपट्टहन्ति+इति	उपट्टहन्तीति
इ+ई	नहि+इदिसो	नहीदिसो	उ+उ	बहु+उपकारो	बहूपकारो
उ+ऊ	बहु+ऊसहन	बहूसहन			

(२) स्वराच्या पुढे स्वर आल्यास दोन पदांचा सन्धी होताना क्वचित पहिल्या स्वराचा लोप होतो.

पुरिस+उत्तमो (= अ + उ) = पुरिसुत्तमो

निलानि+एकानि (=इ+ए) = निलानेकानि

तज्ज+इमे (=अ+इ) = तज्जिमे

अज्ज+उपोसथो (= अ+उ) = अज्जुपोसथो

एसो+आवुसो (= ओ + आ) = एसवुसो

(३) स्वराच्या पुढे स्वर आल्यास दोन पदांचा सन्धी होत असता क्वचित पुढच्या स्वराचा लोप होतो.

रुक्खो + अपि (=ओ+अ) = रुक्खोपि

देवो+अम्हि (=ओ+अ) = देवोम्हि

सो+अहं (=ओ+अ) = सोहं

सो+अपि (=ओ+अ) = सोपि

चत्तारो+इमे (=ओ+इ) = चत्तारोमे

(४) स्वराच्या पुढे स्वर आल्यास दोन पदांचा सन्धी होत असता कधी कधी दोहोंपैकी एकाही स्वराचा लोप होत नाही.

कज्जा+इव (=आ+इ) = कज्जाइव

लता+इव (=आ+इ) = लताइव

(५) लोप झालेल्या स्वरापुढे 'इ' असेल तर त्याऐवजी 'ए' होतो आणि 'उ' असेल तर त्याचा 'ओ' होतो.

तस्स+इदं (=अ+इ) = तस्सेद

वात+इरितं (=अ+इ) = वातेरितं

वाम+उरू (=अ+उ) = वामोरू

वि+उदकं (=इ + उ) = वोदकं

(६) 'इ' (ऋस्व-दीर्घ) अथवा 'उ' (ऋस्व-दीर्घ) यांच्यापुढे इतर वर्ण आल्यास 'इ' चा 'य' आणि 'उ' चा 'व' होतो.

वि+आकतो (=अ+आ) = व्याकतो इति + अस्स (=इ + अ) = इत्यस्स (इच्चस्स)

सु+आगतो (=उ+आ) = स्वागतं

बहु+आबाधो (=उ+आ) = बह्वाबाधो

२- व्यंजन सन्धी

जेव्हा एक व्यंजन दुसऱ्या व्यंजनाबरोबर अथवा स्वराबरोबर मिळते तेव्हा त्याला व्यंजन सन्धी म्हणतात.

(१) जेव्हा एखाद्या स्वरापुढे पर-अक्षर हे जर व्यंजन असेल तर पूर्वी असलेला ऋस्व स्वराचा दीर्घ स्वर होतो आणि दीर्घ स्वराचा ऋस्व स्वर होतो —

सम्म+धम्मो (= अ+ध+अ) = सम्माधम्मो

खन्ति+परमं (= इ+प्+अ) = खन्तीपरमं

जायति+सोको (= इ+स्+ओ) = जायतीसोको

मुनि+चरे (=इ +च्+अ) = मुनीचरे

(२) स्वरापुढे व्यंजन आले असल्यास केव्हा केव्हा त्या व्यंजनाचे द्वित्व होते —

वि+गेहो (=इ+ग्+अ) = विग्गेहो

प+गहो (=अ+ग्+अ) = पग्गहो

दु+कतं (=उ+क्+अ) = दुक्कतं

(३) 'ए' आणि 'ओ' च्या नंतर कोणताही वर्ण आल्यास 'ए' आणि 'ओ' चा 'अ' होतो.

याचके+आगते (=ए+आ) = याचकमागते

सो+सीलवा (=ओ+स्+इ) = ससीलवा

एसो+धम्मो (=ओ+ध्+अ) = एसधम्मो

३- निगगहित (अनुस्वार) सन्धी

निगगहिता(अनुस्वार)बरोबर स्वर अथवा व्यंजन मिळते तेव्हा त्याला निगगहित सन्धी म्हणतात.

(१) काही वेळा निगगहिताचा लोप होतो.

सं+रत्तो = सारत्तो

सं+रागो = सारागो

कथं+अहं = कथाहं

गन्तुं+कामो = गन्तुकामो

बुद्धानं+सासनं = बुद्धानसासनं

एव+अहं = एवाहं

(२) निगगहिता (अनुस्वारा)पुढे आलेल्या स्वराचा काही वेळा लोप होतो.

त्वं+असि = त्वंसि

किं+इति = किंती

इदं+अपि = इदमपि

अलं +इदानी = अलन्दानि

(३) जर निगगहितानंतर 'य', 'एव' तसेच 'हि' हे शब्द आल्यास, निगगहिताचा काही वेळा 'ज्ज' होतो. तसेच 'य' पुढे आल्यास पूर्वीच्या 'सं' शब्दावरील निगगहिताचा 'ज्ज' होतो.

तं+एव = तज्जेव

तं+हि = तज्जिह

सं+यमो = सज्जमो

सं+यतो = सज्जतो

इयत्ता - नववी तोंडी - परीक्षा

विषय - पालि (संयुक्त) सहामाही आणि वार्षिक

गुण १०/१०

- सूचना - १) १५-१५ विद्यार्थ्यांचा एक गट तयार करावा.
२) तोंडी परीक्षेची काठिण्यपातळी क्रमबद्ध असावी.
३) तोंडी परीक्षेतील उत्तीर्णता ही स्वतंत्र असेल.

(१) श्रवण किंवा श्रुतलेखन

गुण - ०३

एका-एका गटाला तीन ओळींचे अपठितातील पालि शुद्धलेखन देणे.

(२) प्रकट वाचन

गुण - ०३

विद्यार्थ्यांकडून पाठ्य घटकांच्या संदर्भ ग्रंथातील दोन गाथा अथवा लहान उतारा वाचून घ्यावा.

(३) भाषण

गुण - ०२

प्रत्येक विद्यार्थ्याला “मम पाठसाला/उय्यानं/कस्सको/रुक्खो” इत्यादी विषयांपैकी एखाद्या विषयावर सलग दोन/तीन वाक्ये पालित बोलण्यास सांगावे.

(४) संभाषण

गुण - ०२

विद्यार्थ्यांना पालित संभाषण करता यावे. त्यासाठी त्याला पालिभाषेत “तव नामं किं अत्थि / तव विज्जालयस्स नामं किं अत्थि / त्वं किं वग्ग मज्झे सिक्खसि?” इत्यादी प्रकारचे प्रश्न विचारून त्यांच्याकडून त्यांची पालिभाषेत उत्तरे वदवून घ्यावीत.

प्रश्नपत्रिकेचा आराखडा

इयत्ता नववी विषय - पालि (संयुक्त)

वेळ - २ तास

गुण - ४०

- प्र. १. (अ) खालील कोणत्याही दोन गद्य उताऱ्यांचे भाषांतर करा. (१०)
- १)
 - २)
 - ३)
- (ब) खालील कोणत्याही तीन पद्य पाठांचे भाषांतर करा. (०६)
- १)
 - २)
 - ३)
 - ४)
 - ५)
- प्र. २. (अ) खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा (कोणतेही तीन) (०६)
- १)
 - २)
 - ३)
 - ४)
 - ५)
- (ब) गाथा पूर्ण करा. (कोणतेही एक) (०२)
- १)
 - २)
 - ३)
- प्र. ३. (अ) पालि प्रश्नांचे पालिभाषेत उत्तरे लिहा. (कोणतेही दोन) (०४)
- १)
 - २)
 - ३)
 - ४)
 - ५)
 - ६)
 - ७)
- किंवा
- (ब) खालील कोणत्याही दोन टिपांवर पर्याय निवडा (०४)
- १)
 - २)
 - ३)
 - ४)

- प्र. ४. खालील प्रश्नांची व्याकरणात्मक उत्तरे सूचनेप्रमाणे लिहा. (कोणतेही चार) (१२)
- (अ) रूपे ओळखा (कोणतेही तीन) (०३)
१)	२)
३)	४)
५)	
- (ब) पर्याय निवडा (कोणतेही तीन) (०३)
१)	२)
३)	४)
५)	
- (क) जोड्या जुळवा (कोणत्याही तीन) (०३)
१)	२)
३)	४)
५)	
- (ड) संधि विग्रह करा. (कोणतेही तीन) (०३)
१)	२)
३)	४)
५)	
- (इ) समास ओळखा (कोणतेही तीन) (०३)
१)	२)
३)	४)
५)	
- (फ) माध्यम भाषेत शब्दांचे अर्थ सांगा (कोणतेही तीन) (०३)
१)	२)
३)	४)
५)	

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ पुणे – ४११ ००४

पालि - कुसुमावली इयत्ता नववी

₹ : ६७.००

